

ПЕРЕМОГЛА.

„Батько милий, мати мила,
Дружина миліша“.

Нар. пісня.

I.

Батько й мати любили мене, одиначку, вельми, а проте силували за вдівця, що він собі заможненький. А мені—як на чужі діти йти, так лучче три літа боліти... Набрались, бачте, вони біди в убожестві, то їм здавалось, ніби в багатстві вся сила. Ні! ой ні! є сила й над великі достатки.

Мати—нехай царствує — й на розглядини до Грицька Шульги ходила, мов на попаску. Така думка, що мене це підохотить. Розписує було сердешна батькові, як сваха показувала повні засіки й кадовби з пашнею, і воли й корови, ще й велику ікону, блискучу, з фольги, що за покійницею взяв... Кумедія з ними! А все-таки свої дітини жаль. Мати бачить, що я не тее, та зі сватами й розійшлись. А тимчасом у моєму охманню суперека йде. Спізналась я з москалем¹⁾ Павлом. Наш таки селянин, та з москалів його на якийсь час додому пущено.

Здатний був Павло москаль, на прізвище Жигимонт, горе тільки, що вбогий, як і ми. Ну, з пучок та з ручок і житимемо. Дарма, що москаль, а я охмалася йти за його. Так мати-ж на дорозі стоїть; а

¹⁾ Москаль—салдат.

а матір любила так, що й тепер серце болить, як наспівують:

„Мати-ж наша, мати!
Де нам тебе взяти?
Хіба-ж тебе, мати,
Та й намалювати?
Намалюю матір
На покуті в хаті;
На божничок гляну—
Матір спогадаю;
Назад обернуся—
Слізьми обіллюся“.

А панотець мій — нехай легко ікнеться — це був тихий янгол, що пролітав, мовляв, під мовчазну шпину по хаті. Добре-ж їм, що вони, хоч і вбогі були, та спарувались, люблячись; а мені-б то це за любова йти?

Мати, бувало, як не врадить нічого зо мною тими статками-мастками та тією блискучою іконою, то верне знов до мого москалика: „Та він-же, — каже, — до тебе й не горнеться“.

Ще коли-б їм прилюдно горнувся! Що то й за ко-х був-би, щоб горнувся при батькові, або хоч при матері! Я при матері, при батькові й до танців, було, не піду.

Мати собі міркувала, що як піде на розглядини, то й своє, мовляв, тягло, і велика ікона від покійної жінки дітям зосталась, то я й зохмаюсь. А я знала, чого той Шульга Грицько з тією іконою, аршин завбільшки, носить; мовляв-би то: ось яка в мене жінка була краля! а твоя дочка — стареча дитина, та я не впосліджую, беру до дітей за няньку, собі за служебку-господиню.

Мати-ж, як спогадає, що й сироватку по людях заробляла, то рада-б мене й вічною попихачкою зроби. Раз пряла вовну в дяка, так розказувала, що як читав пряхам у книжці:

„Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями“.

— Так і надруковано — каже.

А я собі думаю:

„Лучче мені, моя мати,
Важкий камінь зняти,
Ані-ж мені нелюбого
Соколом назвати.
Лучче мені круту гору,
Мати, розкопати,
Ані-ж мені з нелюбим
Та вік вікувати.
Круту гору розкопаю,—
Сяду, відпочину,
А як піду за нелюба.
Навіки загину“.

— Бач, доню,—було мати каже, — яка наша доля.
Цілий вік б'ємось, працюємо, та не свої, чужі скрині
сповняємо, не себе чужих людей зодягаємо.

А мені наче хтось до вуха й до серця шепче: „Ти
Харитино, виплакала собі долю ще в зеленочку, під
снопами на жнивах. Як батько-мати зажинали в Ше-
ремета та батько не догнав постати, занедужав, а
мати почала битись над ним, що та горлиця, то во-
на згадала про тебе тільки в вечірньому впрюзі. І ти
вже тітка, вертаючись додому вечерю варити, побач-
чила, що на Шереметовій ниві нікого не видно, а
колиска на катрязі висить, собаки пораяться і жене-
не пов'язана, покидана, гуком лежить, так підсту-
пила, стала кликати, щоб хто озвався.“

Батько в мене плохий такий, мов весняний ві-
рець,—мовчки робить по людях. Ні проч'є, ні про-
гайнує. Робить та й робить, поки його снаги. І з-
вдалась у батька. Не змагаюсь із матір'ю, хоч що
мені кажи, а все знаю і роблю собі мовчки. Не по-
казую натури, а її в мене стільки, як у них обох
ще й з додатком.

Як бачилась, так і бачуся з Павлусем на вулиці
в старечі обляги.

— Може, — каже, — ти мене й боїшся, що мос-
каль, нероба. Ні, моя рибонько: тепер і на москаля
стало краще. Як вислужуь, то вернусь таким хлібо-
добом, як піду. Тепер добре: годків чотири послужиш,
та й додому. І господарство не занепаде, і сам не
зникнеш од роботи. І ти, моя голубко, не занидієш
з нього журячись. Це тільки мати твоя розлучниця
наша. Хоч вона тобі й мати, а серце моє кипить
проти неї. Коли-б не ти, я-б і на стару зняв руки.

— Павлусечку! що це ти кажеш?

— Те кажу, що як де зустріне, то й одвернется
завод од душогуба. Вона тебе випихає на трое дітей,
але не за мене. Не йди: благаю тебе, сестро моя Ха-
ритино, не йди, моя матусю рідненька, за вдівця!

„Бо удівець — не молодець,

Всі норози знає:

Ой він твою русу косу

Під ноги зобгає,

Ой він твоє біле лице

Із своїм зрівняє...“

Серденько зіронько моя вечірняя...

Та й пригорне, та й поцілує, мов огнем тебе
тройме. Сам гарнюсінький же, як ленок. А я — мов
та в'яла трава підкошена. Я боюсь йому й виявити,
як вельми люблю його, як у мене серце болить од
материного докору москалем. А мені вже двадцять
літин пішов: уже старою дівчиною ззивають. ТОВА-
ришки мої давно повиходили заміж, а мене старости
піддають на висадки.

А тут пробили в барабан. Ідуть у поход москалі,
наші селяни. Боже! все не легшає. Чи всі йдуть, чи
не всі, нічого не казав Павлусь. Млію та млію!

А мати знов:

„Кохайтеся, чорнобриві,

Та не з москалями...

Москаль любить жартуючи,

Жартуючи й кине“.

Сказано, так і проймає моє серце.

Хіба-ж він жартує? Хіба він одсахнувся од мене, чи що?... А що, думала я собі інколи, а що, як і справді він мене забуде в тій Московщині?... Я вже ні за кого не піду, ні за кого! І хрест на себе положила, і поклон ударила, і землі грудочку з'їла.

Плачу, зайшовши за комору, стоя. Сама собі домислююсь, що мені робити; нікого в мене нема, кому-б душу свою відкрити. Товаришкам правди не кажу, бо їм „наступив уже чорний віл на ногу“... Ну, що?—думаю. Мені тепер двадцять і один рік, а через чотири роки хоч він і вернеться, то мені буде й двадцять п'ять. А тим часом забуде мене. Ще ж я зжурюсь без нього, то здаватимусь тридцятиліткою. Чи любитиме він мене так, як я його, поки моготку любитиму? Хто любить по мойому? Може я одна й є така на світі: і найщасливіша й найбідолашніша своїм коханням. А може ще й оженившись там вернеться. Як моє серце не розірветься й від самої думки про це!

Трушусь, як у лихоманці. Треба собі якось рад дати.

Треба мені зорнути з моїх думок, як із морської безодні... О! краще-б і його не знала! Краще-б я не знала кохання! Він мене забуде, насміється з мене. Світ широкий — знайде собі. Як піде з села, так закриється плечима й очима.

Саме тоді прийшли цигани, набиваються ворожити. „Вродлива та щаслива!“ Я й бачу, яку вони правду кажуть. Дала їм одчипного четверо яєць та й одпровадила, щоб не глузували. А тоді й жаль мене взяв: нехай-би поворожили! може-б і причарували, бо вони чари знають. Є й пісня про циганку ворожку.

II.

Хвалилась матері тітка, що в неї цигани курку вкрали. „Шатром стоять, каже, за селом. Циганчата

б'яють голі й голодні. Оступлять, каже, і всього просять, а як смерком, то й обдеруть“.

Я думаю собі: „Побіжу до циган надвечір! До них занесу гребінь, днище, мов на попрядки, а Івзі скажу, що піду до тітки, та навпростець до шатра, а вертаючись і до тітки на хвилинку“.

По цій думці, увечері за гребінь, за паляницю та під полу,—тільки й була. Покинула в Івзі мички, побігла яко-мога селом. І страх, і сором. Це мов про мене співано:

„Ой біжить, біжить та дівчиночка,
А як рибонька в'ється,
Ой оглянеться та позад себе—
Уся челядь сміється“.

Не чула я землі під собою. Несла мене наче не своя сила. Собака мене зляпав за запашину, добре пошматував. Одбивалась, махаючи паляницею,—трохи не вихопив. А тут хмара насупилась, і зразу така темрява! Мчить мене не своя сила полем по ріллі, по баюрах; біжу, мов той чорт, що втік із панщини. Аж умокріла. Втерла піт, гляну,—горить огнище, світаються очі циганські круг багаття, біліють зуби, білі діти скачуть халяндри. І страшні й гарні якісь, черв'яві, веселі. Хапають мене за хустку, за рукав,—але не розірвуть. Моя знайома циганка пекла в попелі пиріжки. Вона мене оборонила. Трушусь, і мов співає в мені щось:

„Ой циганонько та воріженько,
Учини мою волю,
Ой причаруй та козаченька,
А щоб жив ізо мною!“

І справді мов це про мене проложено:

„Ой циганонька та воріженька
Мою волю вволила:
Ой одрізала да русої коси
Та мене й підкурила“.

Як підкурила, тоді каже: „Він буде під конем, та стане й з тобою на рушничку стане“.

Мені полегшало. Бігом кинулась я в темряву ві багаття. Тепер треба-б тричі збрехати: і Івзі, і тітці, і дома. Як вернулась, уже батько й мати обляглися. Думали, що я й заночую на поспрядках. Не спиться мені: завтра Павлусеві похід. Лежу, верчусь... коли це стукає. Це-ж його постук! А він, як сватався, тільки й нога його була в нас у хаті. Схопилася, вискочила на задвірок, — уже рання зоря зоряє.

Питає в мене: „Чого ти така мучена, мов із хреста знята?“

— Так, — кажу, — так нам судилося.

— Молілось, — каже, — богові, все буде гаразд. Не забуду тебе ні для царівни, ні для королівни.

— Оце-ж, мабуть, вони, циганські чари, — шепнула, — щось мені в серці. Я й ожила. Попрощались ми широким і пішов од мене.

Тоді вже взяла мене така думка: мати підожде та побачивши, що я вперлась, та й з літ уже виходжу, то й не буде мене неволити, оддасть мене за москаля, як вернеться. Бо я твердо сказала, що лучче мені шматок хліба в пісок умочати, ніж за нелюби йти. „Хоч прикопайте, кажу, мене, а не буде ні пачийому“.

Тільки-ж не так воно сталось, як ждалось. Мати знов за своє: що які москалі негарні люди, аби виїшли з села, так і позабували про своїх дівчат. Ледадарі, мовляв, гультаї. А батько й собі озвався: „Проти тебе піде недобра луна між людьми“.

Я мовчу. Що мені казати?

III.

Упливло три місяці. Так сяк прожилося. Треба-ж на моє горе божевільній сові прилетіти на уздвірі. Кричить та й кричать.

— Це не перед добром, — мати каже. — Це якась дівка приведе дитину.

Днів через три знов чую те слово, і на мене мати якось приглядається, наче щось випитує німо. Бачу, батько й мати якісь неспокоїні зробились. То було батько тихий, тихий, а тепер мені промитої води нема ні від матери, ні від батька.

А сова кричить, як єсть, удень. І люди ввійдуть у хату: „Це якась дівка знайде дитину“.

Нуджу я світом. Уже четвертий місяць, а про Павлуса ніякої звістки. Може вбито, може вмер. Та й до кого-б він писав листи. Сирота, родичі далекі, далі, що збулись убогого москалика.

Нема мені життя на світі. Думаю собі: „Зйду з цього села!“ Саме-ж тоді з другого кутка люди на двір ішли. Спершу думала: „Піду де наймуся“, а потім: „Ні! далі, далі від дому“!

Надумавшись, наплакавшись, не сказавши ні батькові, ні матері, побігла чим дуж на той куток і впровадила чоловіка мене прийняти до своєї валки. Прийшла до дому, де-яку шустелину свою звязала в оклуночок, запапасала сухарів і однесла до того чоловіка. Усе треба було вигадать, щоб ні батько, ні мати не спостерегли. Та мати прочула, якось кинулась та й вилетіла під замок оклуночок з сухарями.

Ще більших завдала матері думок моя мандрівка.

— Душа моя, — каже, — чула, що москаль насміється й покине. Тепер я бачу його наругу над убогою хатою.

А батько й собі за нею руч тягне. „Я перший, — каже, — постеріг прокляту сову, та мовчав, стиснувши серце. Насміявся песький син із нашої хатини, та ще й тебе жене від нас геть“.

Мати аж тужить, наче по мертвій по мені: „Дочко моя, безталанночко!“

„Тут родилася, тут хрестилася,
А в чужу сторону знадобилася!
Чужа сторона без вітру шумить,

Чужий батько-мати й не б'є, та болить.
Своя сторона од вітру шумить,
Що свій батько-мати й поб'є — не болить*.

— Ви, мамо, — кажу, — своїми вигадками й батька засмучуєте; мене й його оплямували, і рідна дитина вам уже зневірилась. Я мушу піти на Дін, щоб з трохи прозріли. Чи тут заробити, чи там, — усе один хліб.

— Нам, — каже, — дочко, не так на тебе, як у того невірнього москаля жаль.

А батько: „Лучче було ганьби не давати Грицькові: зради не було-б, сорома. Поганий тобі Грицько на все село господар! важкі чужі діти! Вони-б у тебе хліба не просили. Пішла-ж твоя товаришка Гапка з Грицьком та й живе собі співаючи і чужі діти до не купляється. Бог дасть появи́ти дитину, — готові няньки

Боже! коли-б хто, а то це батько говорить. Та мене вчепив, що й хата мені ненавидна стала, а про богів кажучи. Усе та сова наробила.

Наважилася йти на Дін. Знов позбирала все, мені треба, і дві пари постеликів розгорила, та однесла до сусід. Батько з людьми поїхав на луку сіно Шереметові, мати до церкви пішла. Я нашивидитопила хату, убралась у постели, зап'ялась білохустиною, поцілувала на божнику боги, пішла в озираючись городами, щоб ні з ким не зустрітись.

За селом дожидали мене. Людей на зеленому полі як мгли: провожають своїх родичів. Розкидано вся недоділки, валяються в пляшках недопивки. Інші ростили й з колісками, не то з малечкою. Одно хлопці ще безштанько, знай верталось додому, кричучи: „до баби! а до баби!“ Собаки по-під возами молотили хвостами.

І пес тут не одинокий, тільки я сама-самісінька. Жаль мені й батька й матери. Не хотіла гнівати й та сова їх підняла на мене.

Інші зовсім повибирались на Донщину, попродавши мати й городи. Люди чаркували, плакали, обнімались. Мені не плакала, та мов крізь землю йшла. Аж чую: „Зушаймо!“

Похрестились, ударили по три поклони, дивлячись на святу церкву, і пішли — хто піхом, хто возом. Мені з села долітав голос: — „Дочко моя, безта-мочко!..“ Коли-б не стидно, вернулась-би. Аж тут ставсь у нашій валці клопіт: хлопчик той, що кричав „до баби“ чкурнув, до села, аж курява знялась. Батько побіг нагонця, піймав за поясину, та й прип'яв до сажура лобуряку, що не хотів сидіти з батьком-матер'ю в Донщині, а вертався до сліпої бабусі та ще до в'язниці.

IV.

Здалась мені Донщина гарною, як прийшли до неї. Народ показний, гамаликуватий, хати порядні, люди блискучі. До кого-ж мені тут по роботу вда-тись? — думаю. Аж ось один з наших селян давай мене за свого небожа-донця сватати, що вже давно вмер за його сестрою: та заробляла в Донщині, та й померла й бог поспав.

— Іди, Харитоні, за мого небожа. Це тобі не треба. Шул'га: парубок, та ще й уродливий. Один-два у батька-матери, а його батько у три плуги оре.

— Ні, — кажу, — я тут не хочу йти заміж.

— Не хочеш? Та-ж відсіль хіба яка послідуша вертається до дому. Чи вже-ж там лучче в тій хаті, аніж тут за багатиря піти?

— Не кажіть мені, дядьку, про це, не жартуйте! Батька, без матери не піду.

Тепер, так і батько й мати мені здались.

— Ти-ж за Грицьком не пішла, а як вони цього бажали!

— Так що-ж? Не пішла — то инша річ. Та я про це не думаю, дядьку.

— Ти,—каже,—крадькома від них і на Дін чухраєш.

— І то річ инша. Та чого це ви, дядьку, причепились, як реп'ях до кожуха? Мов про свого сина клопочетесь.

— Того клопочусь, Харитино, що ти в нас робити на все село. Хіба-ж неправда цьому, що ти нажавши п'ять полукіпків, хвалилася матері: я-мамо, й шостого нажала, та боюсь, щоб люди не завидували,—га?

— Я без їх волі не одружусь і з тим, кого захатиму.

— А як побачиш мого небожа, що за козак, та може й одружишся. Я заведу тебе до них, однак тут нікого не знаєш.

— І не піду, дядьку, і не заводьте,—відказала та й сховалась між люди, що йшли купую.

От,—думаю собі,—тільки два тижні, як із домінок а вже й наклывується халепа. Почалось із петрівського дня, то й буде до спасівки.

Здається-б, на мене й дивитись гидко, так за до рогу припала пилом, обносились, обтопталась. Руба так на мені й труситься. Тімениці повно й на ший на руках; ноги попухли. А не жалкую, що пішла до дому, хоч і гірко, хоч і чудно між чужими людьми, що всяке хоче з тебе скористуватись.

Село тяглося без кінця. Не так, як у нас густи хатки, а розкидані геть по степу. Наші селяни розходились по родичах та по хазяїнах; я-ж, боячись, що мене не сватано, та в таке вбрела, що ледве за р вирнула, а як, так ось як.

Іде якась жінка не з нашої валки. Я питаю: „Де мені, тітко, тут найнятись“.

Вона зраділа: „Ось я тебе одведу. Є тут із наших заможня козачка, оре восьмериками. Багацько неї косарів, женців становиться, басаринок одробляють, так вона сама з дочкою коло печі не справиться“.

Привела мене до багатирки. Я зараз і найнялась. Її поставили коло діжи, так цілий рік і не вилазила. Літом одні робітники, а зимою інші,—молотники, стадники. Тричі на день пекла хліб з трьохпудової діжі. Одна зійшла, саджаю, другу замішую, третю розчиняю. Тут хліб постиг, виймаю, а в другій діж вистиг,—саджаю, а третя вже наготові рушає. Так три діжі й стоять рядком, як москалі. Було, лавками столи й лавки так і вкладу. За рік постирали нігті на пучках, що тільки живе м'ясо лишила. Тяжко працювала. Думаю: „Зароблю грошей, то батькові-матері запоможу в їх старощах, а то подумники уже, може, там і вікна повидирали. Усе в нас старе: окуюблю їх“.

Мені добре й заплатили, тільки несила вже була в другий рік zostаватись. Найнялась до иншого хазяїна. Уже два з половиною роки з своїми не бачилась. А з людьми, що зо мною поприходили, инколи бачилась на посиденьках.

В цього хазяїна було мені незгірш. Вже незабаром півтора року, як я в нього. Дотягну до двох, та й вернусь із людьми додому. Може сова перекричати вже своє віщування, а батько й мати заспокоїлись трохи тим часом.

Перебула я на Дону всього. Трохи було не всконала й в велику напасть: мало за злодійку не пощипали. Та хлопець мене визволив. Служив зі мною купі наймит Хведір Кандзюбенко з нашої таки сторони, тільки сирота, безхатник і безрідник. Добре він мені й надокучив, та, спасибі, визволив. А як надокучив? Ось як. Горнеться до мене та й горнеться—не хоч не словами, так ділом. Я й бачу, що воно є: шурів парубок, закохався. Я-ж йому й словом, і ділом кажу: „Одчепись“. Хлопець гарний, хоч із лиця води напийся; а що сирота він такий,—так я йому шорочку виперу й добрим словом розважу. То й він

же, слухайте, став мені в великій пригоді. Не дурно кажуть старі люди, що й у пеклі треба запобігати собі приятеля. Там сова, а тут поросята. Хоч з мосту в воду! Тепер слухайте.

Не було в нас на Дону вечорниць, досвіток, а так було, сходимось гуляти, умовившись, який день, і вечерю варимо. Приходять іноді й молодичі з чоловіками, аби з земляками побачитись, про свою сторону поговорити. Погуляємо, погугоримо, посумуємо, — от нудьга трохи від серця й відляже.

Під той-же то час у моєї господині та й сталася шкода: десь поросята зникають. Що-дня, та й нема, та й нема одного. От лиха година! Хтось насміявся із мене. Люди говорять: „Харитинин глек розбився“. От не добуду другого году! Їсть мене господиня, як іржа залізо за ті поросята. Так мене зганила, що чистіш на землі, ніж на мені: „Це ти носиш та комусь оддаєш поросята: що-дня недостача!“

Було це в-осени. Загнали в клуню поросючку і восьмеро поросят. Там і житцем їх сушенням підготовуємо. На ніч погодуємо житом, зачинимо гарненько клуню, а вранці встаємо, — одного й нема. А були одно в одно, такі ловенькі!

— Це ти носиш на складчину!

— Коли, — кажу, — ви так думаєте, я не ходитиму на ті вечорниці.

А порося знов десь ділось.

— Ти велиш комусь одбирати!

— То замкніте клуню!

Замкнули.

От Хведір, той безрідник, безхатник, і каже господині:

— Сховаюсь я в клуні та пристережу.

А вже погана луна пішла про мене: „Розбився Харитинин глек“ та й годі! Легко слухати? Хто мене не знав, той і віри доймав. А свої мене знали,

що я-б швидче попросила, або з голоду вмерла, а чужого не зайняла-б. Ну, хто-ж це викрадає?

От і засів Хведір у клуні. А в воротях унизу дощечка проломана! Сидить мій Хведір, аж приходить, — хто-б ви думали? — вовк! Прийшов, усунув у діру морду та й свистить. А свині вельми розумні. Зараз почувши, поросючка в куток — рох, рох, рох! А поросята собі: — куві, куві, куві! От вовк повернувся другим боком, усунув хвоста в ту проломину та ляп, ляп хвостом, наче поросят кличуть, як жита дають да кажуть: ць-ць, ць-ць. Він ляп, ляп, поросята до дверей, а свиня рох, рох! Хведір вовка за хвоста, та в бік звернув і держить скільки мога. Той рвався, рвався, не тільки хвоста і... заду одбувся, та відбіг із пів гоней та й здох.

Тоді вже й хазяйка каже: „Ти мені вибач, Харитино. Мені й тяжко було про тебе так негарно думати. Я про перше порося й промовчала, жаліючи тебе, а як-же більше терпіти! Коли-б не Хведір, ти-б у нас пішла за злодійку. Повиняюсь перед тобою: так-би вклепалась! Спасибі й тобі, Хведоре, що дознав правди!“ Та взяла сувій іванівського полотна й одрізала мені на додільну сорочку.

От як підпарубочий на чужій чужині при надобі послужив мені! А то хоч утопись. Без слави-б слави достала. І я-ж його всяк було підохочую добре й вірно служити. — „Це ніколи не пропаде: що бог, а що й люди завважуть“. — Він засмуге, робота йому остигне, а я його й знову заохочу. То звесело як небудь. А часто в мене самої так гірко на душі, так би рада, щоб мене хто підвеселив, та мої думки таємничі.

На його руках доволі скоту було. Любив божу скотину. Розказує, бувало, про воли та корови, мов про малювання яке. Пасе на зорі та й не надивиться, як по блискучій, яскравій росі від них лягає тінь, а кругом степове птаство червону зорю вітає; як його

круторогі в туманах поринають, як вони на ревищі під самі хмари куряву збивають, риком своїм вовки по комишах лякають. Втішався, мов дитина, й тим, як добрий воляка язиком, мов серпом, траву під зуби захоплює, як ремигає, як весело до пастуха озветься. Зимом вже ніхто над його скотини не доглядить. Як підвеселю, то далеко по-за кошарою чути: „Сюди, Сороко! А де-ж це Шпак? Гей до води! Гей, гей! А ти, Соловей? Куди, Мурло? Куди, Козо? Чого це козирик підняв? Не розкидай харчи: зима велика, все переїсть. Гей до сина, гей, Ласіо! Гей, Головка! Їжте, їжте на здоров'я“.

Тим часом так ув'язавсь до мене, як липчиця.

— Не дурій, — кажу йому, — Хведоре, не піду за тебе. Я заручена.

— О, бодай мені, — каже, — оглохнути! Не хочу цього чути й знати. Коли-б я побачив твого зарученого, я вбив-би його як вовка.

— Тоді-б, — кажу, — ти мені був такий любий, як кішці собака. Не жартуй словом, не кажи цього: гріх! Ну, чого корчишся, мов шкурат на огні? Поміркуй сам. Ти сирота, нетяга, наймитуєш з біди, як і я. От у чому мене запоможеш, — і запоміг уже, — а я тебе допомагатиму на чужині, то й добре нам буде. Ти мені казав не раз, що ти сирота, що ти ласки матери не дізнав і що тебе ні одна дівчина при твоїх злиднях не полюбила; що я тебе розважала, напучала, як рідна мати, радила тобі служити та збирати копійку до копійки. Ти ще молода дитина: тобі тільки дев'ятнадцятий пішов. Ще годів п'ять попороби, тоді й сам порозумнішаєш, а тепер слухайсь мене, — кажу тобі твердо.

А в нього, дурного-молодого, не така думка. Він рад мене за себе взяти, що в матері-б йому годилась. Як добуду другого году, то вже мені піде двадцять п'ятий. Ото-ж напучаю його, учу його, а з тих

річей дурних регочуся. А як инколи розсержуся, мовчу цілу днину, то він так і впадає, треться коло мене, мов коло матери. Я й одсержусь. І любив, і боявся мене.

V.

Сім неділь не добула до другого року, як прийшов до мене тяжкий лист од батька, що мати вже одійшла на божу дорогу, на спочивок.

Ударила я себе в груди, плакала, тужила: — „Уже-ж я тебе, моя рідна, та й не побачу! Уже-ж тебе, мое сонечко, та й хмарами заволокло! Все потемніло і поніміло навкруги. Соловейкам та й не щебетати, зозуленькам та й не кувати. Кує по тобі одна зозуленька — рідна твоя дитина, та й та на чужині. Сумує по тобі чорний орел, батенько мій рідний, один-одиниця на світі!“

Убралась я в дорогу. Тільки й пішло зо мною двоє з нашого села. Хведір провів мене трохи за село. Плакав як по матері, приговорюючи:

„Була в мене дівчинонька,
Як мати рідненька;
Була в мене сорочечка
Що-тижня біленька“.

Далі й каже: „Пішов-би я, Харитино, твоїм слідом, як вірний пес, та мушу году добути, не розорю господарства, де їв насущний хліб. А добувши году, прибуду до вас на село. Дарма, що ти одружишся! Служитиму й тобі, і твому судженому до-віку“.

Прийшла я додому, або лучче сказати, прибігла. Не чорного-ж орла побачила я дома: посивів і побілів, як зима, батько з великої туги. Зовсім знемігся на силах; не мав снаги й себе самого кукобити. Сорочку аби-як сухоперну сполосне, а печи то й не топить. Так на чужій роботі день-у-день і бідує за чужим хлібом. Тільки в неділю прикине трохи, щоб який буханець іспекти, юшки зварити.

А про Павла нема й чутки. Як водою змило. Уже четвертий рік кінчається. Де-хто з того полку й повертались, чутно, по чужих селах. Казала циганка, що буде під конем: отсе-ж воно й єсть! Чи встане-ж то, чи буде моїм? Коли-б устав, як-би йому не подати нам якої звістки? Коли-б думав на рушнику зо мною стояти, так боявся-б, щоб я з иншим не стала, остерегав-би мене, благав-би мене. Ні, або нема його на світі, або ще гірш, ніж би вмер. Як, це я буду смерті йому бажати? Ой, боженьку мій! Нехай буде й не мій, нехай довіку не побачу його, аби я знала, що він живий, здоровий. Пригледівши батькових старощів, піду в черниці, замуруюсь по шию, не їстиму, не питиму, все бога за його щастя молитиму.

Оттак я сумувала. Сумно було у нас у хаті, мов у домовині. Батько мов з того світа вернувся, щоб тільки зі мною побачитись, я—мов на той світ збираюсь до матери провожать його.

А та сова таки прорекла правду, тільки не про мене. Побігла я до своєї подруги Івги, аж у неї вже дівчинка по хаті бігає: накритка! Мале шерепеня, при землі не знає, а вже в мачках: бо й мати була чепуруха: що-дня, було, свіжий віночок, поки втерjala рутвяний... Зробило собі мале запащину з лопуху, походжає кружка й приспівує: „Король по городу ходить, дівочок вибирає“.

Нарікала бідолашна Івга на свого москаля тяжко. Любив москаль жартуючи, жартуючи й кинув.

А мій? А мій?.. Затого сивий волос проб'ється. Яка я стара стала! Кого я дожидаюсь? Кого сподіваюсь? Уже ті чотири годи давно вплили; а казав-же „вернись до тебе“... Посивію, не діждуся!

Хата наша похилилась, наче хліба просить. Ще зиму як спустити, то й раки стояла-б. Батько хоч і взяв у лисиці, так облупилася-ж кругом, облала. Ні за що й обмазати йому. А я все гроші дбала, не-

обачна. Чи не лучше-б же частками через людей пересилати? Ні, сама хотіла ними орудувати, хотіла свого доказати, все перемогти.. От і перемогла, що матір на той світ загнала, батька до злиднів довела, до останнього впаду! Міри не знала в гордошах, що ось я то! За це-ж мене доля й карає. Як я з отцем-матір'ю, так Павло зо мною виробляв,— за чотири годи звістки не дав. Піду в черниці, вморю себе голодом, присвячусь молитвами. Нехай тільки павутинка моя, тінь моя легесенька на небеса до бога вознесеться. Там побачу праведними отця-матір, там укупі простимо Павла за його зраду та й відмолимо в бога гріх його непростений.

Похилилась наша хата, завоняла пустою через мої гордоші. Я з каяття стіни облуплені їй цілувала, а тепер Івгу бідолашку прохала—допомогти мені кругом хату, і знадвору й з середини, обмазати. Піднялась охочим серцем Івга до підмоги. Найняла я в людей воликів, навозили з батьком глини, з Івгою обмазали хату, зчепурили так, як молоду. Вона, мов жива людина, якось випростувалась, усім навдивовижу. Новенькі вікна в базарі купили, червоною глиною пообводили. Позирала хата на світ молодницею. Я принесла додому грошей над сотню: було чим орудувати. У сінях і в хаті повисипали, повигладжували. Купила дві копи кулів. Батько, де текло, кришу поладив, а то хоть-би й рад був поладити, так треба йти на чужу роботу, бо нічого буде їсти. До чого-б і доходився, коли-б не мої гроші.

Поховавши матір, батько зовсім опустив берега. Тепер люди йдуть та показують на хату: „Чи давно,— кажуть,— рачки стояла? А як випросталась! Оце вже на порозі Покрова, старости ходитимуть, так Харитина старається. Полатала свої злидні, то вже надить стара дівка молодих парубків до залицання“.

А я для батька старалась. Получчало мені на

світі, що батько голову підняв. Я з Дону пару сорочок йому мережаних принесла. Пошила з того полотно, що подаровано мені на додільну сорочку. Походжає він у мене коло хати мов той білий голуб волохатий.

Деякі люди йдуть улицею (не без ворогів і в нас: це вже родичі Грицькові Шульжині) та й кажуть против нашої хати: „Де ви, злидні, були, що губи надули?“

Не дивно це тому, хто поблукав по світу та попоїв із чужих печей хліба. Ще й нам-би то надувати губи! Я хоч і весело розмовляю з батьком, сміюсь очима й устами, а в серденьку журюся журно. Дурні були цигани: що вони мені навіщували! Бідна моя голівонько! Як мій вік промайнув! моє дівування піною збігло!..

Тим часом старости справді до нас із „законними речами“ навідується. „Ця, мовляв, і без волів хліба заробить; цій і чуже поле жита вродить: по п'ять полукіпків у день ставляє. Та й Донщина про неї доброї слави повна. Хазяїни за село її провозжали, хазяїська дівтора за нею, мов за матір'ю, плакала“. Так то в світі: хто нас у вічі зневажає, а хто за очі до неба вихваляє.

Лицялись до мене заможні женихи, що наймитів і найминок держали; лицялись і вдівці під сивим усом, і молодики такі, що, мовляв, усочок — як той колосочок. Івга мене підмовляла: вона-ж на це проречиста. А я: „Не піду, не піду ні за кого“...

Старости гніваються, питають у батька:

— Так не оддасте? на висадки держатимеш?

— Не мені її неволити, — відказує батько, — буде вже з мене.

Другі придуть: „Нехай вона тобі посивіє!“ та аж із луток глина сиплеться, як ляснуть дверима.

Ми з Івгою сидимо, прядемо. Вона до мене як до

сестри прихилилась у своїм горі. Я й прядку собі й її купила. Батько наші пісні, стиха кахикаючи, слухає. Я про його старий шлунок держу на полиці звіробойку. Що-дня по чарочці до обіду й до вечері підношу. Помічаю радіючи, що й краска трохи в лице йому вступила. Лице кругом облямоване кучерявою білою чуприною та хвилястою бородою; очиці світаються, мов те вечірнє сонечко, а по щоках і навіть по чолу якийсь молодий рум'янець розливається. Веселиться мною, що я така перед ним весела та співуча: не знає, що там у серці в мене діється. Тільки бідолашня подруга Івга знала.

Цілу зиму ми прями. Добру основу виткали. Івга заробила в мене грошенят на байбарак ід Великодню. Уже й весна. Потягли рядком качки, журавлі... Тут і мій журавель подав з далека голос. Родичі Павлові здобули від нього лист, що незабаром буде, тільки чи з жінкою, чи сам — не казали.

VI.

Так як трясця мене трясє. Зійшов у муках тиждень, — нема його. Минає другий... Та чого я дожидаюся? кого визираю? проти кого вибігаю? Отже-ж Івгу покинув зрадник, а мені чого сподіватись, старій дівці, що на висадки зісталась батькові? Не впину своїх гірких, мов горох сиплються. Четвертий тиждень уже, як подав звістку, та й замовк: що йому рупить?

Піду до церкви, розважу себе святими співами та словесами. А може в бабинці й прочую що про нього. Піду рано до служби, попереджуючи й скликанчик. Прийшла. Люди про Павла як-раз таке гуторять, як у мене на думці. Горенько моє! Хоч і не прописав, та була така чутка, що прибуде з жінкою. Сестра його в других орудувала тут його частиною города вкупі з своєю, то будуть, мовляли люди, ділитись, та

хоче хату собі ставляти. Що їм? Сестра на друге село заміж пішла, а тут хата батьківська трухлобока лежить. Він сам собі з жінкою тут і житиме, а її частину оплачуватиме, а може й одкупить.

Одна молодиця каже: „Де там? не такі гольтіпаки, як Жигимонтенко Павло, сплачують родичам. Хіба за жінкою що взяв“.

— А взяв так, взяв, — каже старенька баба. — Дочку якогось кожум'яки висватав, так гаман добрий додому з жінкою везе, та й кожум'яка, здавши синам ремество, за душею не малу копійку має.

Ще одна додала: — „Молодесеньку взяв, з лица гарну, бо й сам — як мальований.“

— У кожум'яки? — озвався тут хрипкий голос Хіврин, Бовкалихи Хіврі, що з шинку не вилазить, як чоловіка та старшого сина за крадіж у козу посаджено.

— Хто видав кожум'яку? — перехриста! Нашого Хайма брат вихрестивсь із жінкою й дочкою, щоб можна шинкувати на своє ім'я, так Павло Жигимонтенко й підхопив грошовиту вихрестку.

— Що ти провадиш, Хівро, — перепинили її разом двоє.

— Чула, що дзвонять, та не знаєш, у якій церкві. То-ж Івжин москаль оженивсь із жидівкою вихресткою.

— Та хай їм халепа! — завершила бабуся. — Ось уже до божого дому скликанчик кличе, а ви тут катзна про що мов у всі дзвони дзвоните, ще й мене довели до гріха. Кажу вам, що везе на батьківщину багату кожум'яківну й скупердяку тестя. Як помре, так знатимете тоді, як піде Жигимонтенко вгору.

А я аж не встою. Притулилась до одвірка. Слухаю, як мене на смерть присуджують. Що-ж? Раз чоловікові помирати. Хай уже доканають: тут і вму, як не встою. Аж, спасибі, паламар ударив зразу в

усі дзвони. Люди посунули знадвору в церкву, понесло й мене, мов хвиля стеблину.

Зачалась божа служба. Я зовсім забула, чи я в церкві, чи я дома. Мов учаділа. Свічок, свічок наставили! Мигтить ув очу, мов проміння. Ладаном батюшка накадив, що й людей не пізнавш, де хто. Наче тобі хмари перед очима. Не бачили люди гірких моїх. Не житиму тепер, а млитиму. А хоч-би й побачив хто, то подумав-би, що про матір згадала, бо я й до церкви прийшла не так то убрана: чорна хустка прохоровська приношена, свитянка біла, спідниця морозьова. Хоч із царевського ситцю я справила собі на Дону спідницю, як луччі думки були, та тепер про все байдуже: забула й про дві гарусеві хустки, що в нас тут і нема таких, мало не черницею вбралась. Правда, більш ні на що грошей і не тратила.

Тепер мені зісталось тільки батькових старощів доглядати. Не зацвів мій садочок, хоч і розвився... „Господи помилуй“ на всю церкву гули, а в моїй божевільній голові розлягається пісня:

„Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що вірнесенько кохаються“...

А батюшка почитує та все кадить та все кадить по церкві. Де й найменший образок висить, він і туди поклониться за кадильніцею, держучи з-під ризи ополоником руку та збираючи проміж миром шажки. Дивлюсь на це й не розумію, що воно й на що воно. Наче я вже в труні, і руки так як мертва зложила. Далі й схаменулась: що це я роблю? не молюся! а трохи чи не співаю про своє горе в божому дому..... Гріх мені за це. Піду, хоч свічку перед богами поставлю та пердам батюшці на молитву шажка, а перш од усього вдарю поклонів з п'ять за упокій матери.

Положила скількись поклонів, поставила свічку, повернулась до миру, шукаючи очима по церкві, де батюшина кадильниця димує, аж Павло стоїть передо мною. Моє сонце вибилось із-за хмар: так мене й засліпило. Павло саме подав батюшці щось на молитви, і просто очима в очі дивиться на мене. Я й перше, б'ючи поклони, бачила якісь не селянські чоботи, та думала, що це киян який: бо в нас хиба не знаючи рядом який з жіноцтвом чоловік стане.

Зустрілись наші очі. Я — мов проти сонця похнюпилась, і зараз мене в серце гостро кольнуло: „де-ж його жінка? Повернулась до богів і стала спереду, оглянутись хотіла-б і не хочу. Що почну хреститься, пучки мої тремтять, мов у старця, що на лірі грає. Держу хустину, і хустка ходора ходить. Мені здається, що всі люди дивляться на мене. Думаю собі: „Коли-б тільки батюшка став благословляти, то швидче піду додому, щоб і не бачити його жінки. Нехай живуть“.

Так і зробила. Скоро батюшка вийшов на царські врата та почав проскурою народ обділяти, я миттю з церкви. Товпляться люди за проскурою, а я — боковими дверима на цвинтар, а там і не огляділась, як на півдорозі опинилась.

Аж біжить насупроти Івга, така червона, така весела: „Панотець твій мене послав, щоб ти нікуди не заходила“.

— А що? Хиба занедужав, крий боже?

— Ні, Павло вернувся із полку, так був у вас, гостинців наніс тобі повну торбу й ввечері, казав, старости пришло до тебе. Пішов до церкви, щоб тебе побачити, бо, каже, зараз поїду до сестри та до зятя, щоб сестра була свахою, а зять старостою.

Прилило мені до лица, думала — згорю, кинулась Івзі на шию: — Івгонько, моя квітонько! як я тебе люблю! — та тягну до себе, та цілую й сама не знаю що робити. Увесь світ би цілувала, обдаровувала.

Прибігла додому, — батько, як сонечко. Подав мені торбину з гостинцями. „Я, — каже, — і не рушив без тебе. Чи бачила Павла?“ — питає.

— Ні, я втекла: думала, що він жонатий.

Сміється батько, як дитина: „А подивимось-ж, що там у торбі“.

Я розшила. І гріх трохи було, та кортіло. Доброго намиста достала з торбини аж десять разків, два разочки гранат, стрічок, скиндячок по три аршини — зеленої і червоної, — як папір лупотить, зелену запаску, гарусеву спідницю, хланелі шматок, — видно, що на спідницю, про зиму (зроду такої не носила), черевички з підківками...

Батько каже: „Може й малі на твою ногу“. А Івга й горе своє забула в моїх радіщах: — Та обуй бо, сестро, обуй!

Обуваю, аж щось муляє. Подивилась — паперик, аж там бумажка з царицею, аж у сто карбованців.

Батько каже: „Павло казав мені про царицю Катерину. Це тобі гостинець на те, щоб ти все к весіллю посправляла“.

— Що нам справляти? Горілки та м'ясива купити, та й годі. Аби людей одбуту.

— Еге, доню. Не годиться цих грошей марно тратити. Тяжко він їх заробляв. Лучче їх оберни на господарство та подай частину на шпиталь. Нехай старці дякують богіві, що слобонив його від смерті. Бився Павло твій на війні з турчином і вбито під ним коня, лежав під конем, та такі вибрався із під коня, а в правій руці в нього бунчук турецький, не випустив і падаючи; аж тут настиг сам цар, він і подав бунчук цареві. От як ці гроші заслужені, доню!

— Чом же він, тату, не подав звістки за чотири роки?

Батько всміхнувся: — Такий удався, як ти: або що здобути, або дома не бути. Не хотів злидні мос-

ковські додому нести, не хотів злиднями злиденну хату нашу підпирати. Таке його слово. Тепер він дякує богові небесному, що нагородив його цар за одвагу щедро. Завертали, каже, мене знов у службу, хотіли мене офіцером зробити, а в мене думка яка була, така й зісталася. Бравий козак твій Павло, не Грицькові рівня.

Заходились ми бігати, купувати, заходились поратись, щоб старостів чесно прийняти. Осмерклось. Приїхали старости і молодий увійшов. Без соромат казка: не слізьми, квітками вітали мої очі, мої щоки. Вернулись до мене „молодощі-одрадощі“. Старости поважно законні речі до батька промовляють, а він прожогом кинувся до мене, я кинулась до його. Прилюдно й не годилось-би так, та п'ять років не бачились.

Не чули ми обоє, що вони там казали, як законні речі промовляли, не бачили, як хліб на хліб обмінили. Я схаменулась тільки, як старости гукнули: „А подай нам, дівонько, води, побачимо твоєї ходи“, сміючись з тих, що на висадки мене батькові покидали.

— Може я й справді стара, — шепнула я Павлові, — може мене й не схочеш?

А він мені шепче: — Коли-б цар давав мені з-під своєї поли князівну або й королівну, то й вони не були-б мені рівня з тобою.

Прочувши про наше весілля, селяни аж руками сплеснули: „Стара дівка, на двадцять п'ятому пішла за якого козарлюгу! що йому сам цар кавалерію почепив, одставку дав і грошима обмислив!

Інші-ж кажуть: „То не диво, що він її тоді любив, як Грицько Шульга до неї лицявся, а диво, що не забув, не зрадив“.

Жінки-ж додавали: — І вона-ж йому ганьби не дала, додержала віри. Хіба мало, та й яких женихів на неї квапилось? ні, за любого, за коханого пішла. Оттак себе на висадки держи!

А я така щаслива, прещаслива була! І місяць мій, і зорі мої, все мов, — мій Павлусь! Я все журилась та побивалась. Серце було в мене засмучене. Тепер тільки зрозуміла, мій боже, що та любов зможе.

Павло батька мого шанував, наче свого рідного, дарма, що царя очима в вічі бачив, і що цар справді таки йому хрещика на грудях своєю рукою почепив і словом царським із ним перемовився, розпитуючи про його достатки й про домівку, повелів видати йому з казни на нове хазяйство аж п'ять сотен карбованців. Без батькової ради не починав Павло нічого.

Зараз купили ми собі дві пари биків-третяків і перший рік тільки ними втішались, не орали. То ліщини привезуть, то глини, то до млина поїдуть. Другого-ж року стали в людей з половини орати, а то й свого поля придбали. В нас і курочки, й утята, й поросята, й корівка молочна, людям на вдивовижу.

Батько й унука маленького вже тішить, і до воликів носить, і гомонить із ним, мов із дорослим: „От, як-би баба твоя дожила до сього часу! От, як-би побачила наших воликів та клуньку, повну збіжжя, та всього доброго в хаті й коморі! от-би хто був щасливий! от-би хто нами всіма веселився!“

А люди на все зазидували, навіть, що я собі стала огрядна за Павлусем. Було чуємо: „Год уже замужем, а здорова й не влузнетесь!“

Інші кажуть: — От Івзі, так і нема талану-долі. В Івги й телиця, й свиней двох, було-ж і ще де-що, та й зрадив москалик. А ця, дарма що злидні, а гордувала нашим парубоцтвом. Отже й діждалась, та й якого! Чи вже йому заможніщої було не знайти? Де в нього очі були? Наче причарувала. А той невірник скоро з жінкою сюди буде. Чи весело Івзі? Усе зійшло за куди й що!

Павло з батьком і городи й поле повиорюють; я коло дітей. Корова, свині, кури, — все клопочуть. Зате сухий кусок горла не дере й дійлива доволі. Тільки діти часто докучають, сама й не вправлюсь. З першого году так і почала сіменитись із году на год. Що вже люди завидували! „Бач, яка господиня! Колись і сироватки своєї не було, а тепер і всього доброго в дворі, і дітей повна хата“.

Наймичку собі прийняла, та й добра дівчина придалась. Вона в мене — як рідна дитина. Ми з нею все то коло дітей, коло хазяйства кублимося. Це, кажу, моя права рука.

Ну, та де щастя, там і доля. Деяких людей така заздрість брала, що горе та й годі! І чого-б, здається, досадувати їм, що в нас усяди повно, всюди ладно? Краденого не було в нас із Павлом ні порошини, хоч він і вахмістром був у драгунів, і на його руках багацько було такого, чого не хотіли доглядати старші. Аби схотів, то й в них, і в москалів-товаришів нащипав-би собі доволі. Ні, він тільки наградні гроші та подяку від старших приховував, то й назбирав, так як і я, служачи, карбованців із сотню; а то вже царська милость його зразу на ноги поставила. Так він же на турчина, мов на ведмедя, сам себе забувши, кинувся, руку йому відтяв, бунчука підхопив і поти одбивавсь, поки його вбитим конем навалено. Хіба-ж це не сутяжна заслуга, як і моя? Нам обом хоч і перед богом на суді стати — не страшно.

Досадно людям і те, що мій Павло не заспить, не спізниться з роботою, мов на царській службі, а в шинок і дороги не знає. Коли хто з родичів кликне: „Ходімо з нами, Павле, по вісьмушці в Іцька вип'ємо“, він: „Спасибі, брате. Лучче зайди до мене, так я тебе пошаную тією зв'робоївкою, що від неї й наш старий помолодшав, потрошку що дня вживаючи“. Цими словами він їм ніби жар на голову сипав: не

любили його й родичі, не то що. „Гордує, кажуть, наш багатир. Боїться й шага пропити“.

Взяла злість і нашу шинкарку, товсту Хаїмову жінку, що тут-же близесенько живе, а їй приходу мало. Чи христини, чи похристини, тільки людям почестку дасть, або святки, чи пушання — смирно, без лишнього, одбуде, дарма що й було-б з чого за боклаг оковитої заплатити. Ну, це вже річ певна, що шинкарі з таких людей не товщали-б, коли-б не чарували. Чарують усяким чортovinням і наші кабашники, а жидам і сам нечистий помагає.

Спіткала раз товстуха нашу наймичку та й питає:

— Чи твій хазяїн одпочиває після обід?

А та каже: „Не спить, а трохи з дітьми повалється, з жинкою побалакає“.

— Хто йому ськає?

— Як дитина спить, або в мене гуляє, так сама присяде ськати, а як дитину годує, то мені звелить, так я поськаю.

— Слухай-же, моя ти люба. Костюченко заставив мені жінчиного хрещика срібного. Ти сама його знаєш: старосвітський, великий. А він ще ні однієї заставщини не викупив. І це ти знаєш. Того хрещика я тобі подарую, що за нього мені наші жидки-срібники два карбелів давали. А ти мені ось що зроби. Цуєс? як будеш ськати, вирви мені одну волосинку з голови в свого хазяїна.

Наймичка каже: „Добре!“ а потім як стала ськати, так „цур їй, — каже, — тій невір!“ та й вирвала волосину з кожуха, що підстиляла моему Павлові під голови, як ськався. — Може ця товста ступа думає собі що наворожити; може чари які з тією волосиною зробить. На те вона шинкарка. Чимся-ж то надить проклятуша людей до горілки, що п'ють, поки й з батьківщини поспиваються, от як і цей Костюченко,

що взяв за себе попівну, та вже й її образи в срібних шатах попропивав.

Так думаючи, і мені не призналась. Опісля вже розказувала. — „Стривай-же, гаспидська жидівко! я тебе на чисту воду виведу“. От і однесла їй баранячу волосину, а та — звісно, жидівка — волосину вхопила, а старосвітського хрещика не дала. — „Прибігла, — каже, — Костюченкова жінка та й викупила. Та не зурись, моя хороса: я тобі п'ять кербелів заплачу, як роззивусь на гроси“.

Що-ж ви думаєте? Дивиться моя наймичка ввечорі (сама вже нам розказувала), аж той кожух, що лежав у мого Павла під головами, лізе, лізе з лави, спускається додолу, та через поріг, та через дорогу навропець до шинку. Вона так і похолола. Далі й схаменулась, кинулась нагонця, давай його хрестити! Тоді він годі лізти, лежить собі серед шляху; вона його й забрала.

От що вони роблять, ці шинкарі, на свою користь! Оце-б мій Павло так і кис у горілці, як той Костюченко, коли-б у моєї наймички Пазьки була не християнська душа. Ото-б нашим завидникам була втіха! Та бог одвернув од нас халепу.

Так і подякувала-ж я Пазьці добре. Той сирота Хведір, що звав мене матір'ю, справдив своє слово. „Не хочу нігде служити, ні на готовому хлібі жити. Прийміте мене до себе без усього“. Ми прийняли, Пазька його вподобала, а він уподобав Пазьку. Справили їм весілля, та й живемо, хвалячи бога, вкупі.

ЖІНОЧЕ БІДУВАННЯ.

I.

Як я пішла за першого чоловіка, так і вплила. Так уже судилося; сестри живуть при хазяїнах, як цвіті цвітуть, у них усе є.

Зісталась моя мати вдовою. Двох сестер оддала заміж за добрих хазяїнів і части материзни відділила. Я була підліток чотирнадцяти літ. Живе мати, побивається. Її плуг на дванадцятій неділі виїзджав у поле орати. Поки наклоняється! поки хто оглянеться на вдову!.. Усяке знає, що вдовин плуг їде, бо спізнився. Чи молотить, то всі обмолотини попили, а вдова ще й не починала молотити.

Тим часом, мов на глум, а всякий добрий хазяїн, молотячи своє, трохи і на вдову трепне, хоч перед обідом, хоч у вечірнім упрузі, хоч як уже-б і йти додому, вечеря його дожидає, а він таки по божому каже своєму наймитові: „Скин' іще хоч снопів з п'ять, трепнемо про вдову“. Та й трепнуть.

Пізниться з своїм господарством усяка вдова. Уже й миші половину попереїдали. То затекло, то не довели, то у полі в копах стоїть, поросло.

II.

Як погано орати, то лучче випрягати. Мати раз каже: „Як мені, доню, остило ходячи та просячи людей то косаря, то плугатаря! Коли-б уже ти собі пару знайшла, то прийняли-б ми собі приймака“.

Мені ще тоді п'ятнадцять літ не було, що тепер, то піп не звязав-би. Тоді люди дурні ще були.

Найшовсь чоловік у приими. Люди кажуть — добрий і зароботящий: і тесля, й столяр, і чоботар, — до всього здатний.

Оддали мене. Люди нараяли з другого села. Я й пішла.

Що я горя набралась за тим, що так багато всього вміє! Нічого не робить: п'є, а послі спить. Зачну будити: „Не займай, коли хоч, щоб зуби були цілі“.

Він такий, що не бився п'яний. Танцює, співає, а ми горюємо.

Мати мур дере, в землю вбивається: „Утопила я твою й свою головоньку“!

III.

А дітей у мене шестеро було. Так першого году і знайшлося. Одно знайдеться — друге вмере; одно найдеться, — друге вмере. Ані їсти, ані пити.

Його і в громаду не приймають, бо приймак. Кажуть — не хазяїн.

Він жив, жив, а послі каже: „Переїдемо в наше село: я там буду хазяїном“. Подумала, подумала: а може він покине пити?

Мати вмерла з нудьги. Я хату перевезла в його село, волів продала, корову, пару коней і переїхала. Така думка, що зроблю чоловіком.

Він у три роки все кончив: і гроші, і хату.

IV.

Одна дитина тільки з шістьох осталась. І того нігде притулити і прогодувати. Я з горя вже не годжуся нікуди.

Мій п'янюга найнявся до одного пана й хлопця

забрав. Я до другого хазяїна найнялась — у різні села.

Пан той було чоловіком моїм не нахвалиться. Стілець як оділле, — аж блищить. Чоботи пошіє, — людям навдивовижу. Як умер, що чаїв попоставляв той пан за його душу.

Пішла ото чутка, що він умер.

— Піди, — каже моя хазяйка, — довідайся!

Іду вже в тому селі, де він був. Там, саме на ріжку стоять, хату роблять. Питають, куди йду: до цього пана? Зараз постерегли: „Умер уже твій чоловік“.

— Чорт його бери! — кажу.

Приходжу — стоїть мій Івась серед хати; йому шостий годок. Я кажу: „Поховали батька, так як ягоду! Нічого не придбав твій батько, все прогайнував. Живи як хоч!“

Воно стоїть та так плаче!

Стала я його забирати, хазяїн і каже: „Зоставайсь у мене!“ Став хвалити мого чоловіка й показувати дзиглики, які він робив.

Я кажу: „Піду до своєї хазяйки, а то літо робила, так моє й пропаде“.

V.

Забрала хлопця. Мороз такий, аж біліє. Як бог дасть! На його волю покладаю! як будемо живі, то будемо, а як помremo, то менше горя знатимемо.

Біжить воно тими ноженятами по морозу, аж іскри летять, аж біліє мороз, хрупостить. А то трохи піднесу.

Добрались до домівки, хоч до чужої, але-ж добрих людей. Побули ми три дні. Виходить хазяйка й каже: „Не хочу з дитиною — незвичайне“. А воно при батьку було, то й звичаю не навчене.

Що-ж мені робити? тільки в ополонку...

Думала, думала та гайда знову на своє село.

Нічого мені за собою покидати, і веду, і несучу, і на спину собі прив'язую. А в нашому селі та був дід одиникий. У його хата своя й огородець. Просто до його в хату й прийшла. Ніде дітись!...

Він каже: „Оженюсь із тобою“. Міркую собі: „І сестри тут на материзні живуть, а я все позбувала через того п'яницю“. Думаю: „Піду заміж, у мене синок—між люди піде. Він старий, дітей не буде, і я коло нього буду тупати,—проживемо. Там хлопець підоб'ється, піде в люди, і нам поміч, а там ожениться і старість нашу пригляне“.

Що-ж? як знала, так і впливала.

Через год знайшовся хлопчик, що зовсім би його не треба. Ось йому тепер п'ятий год. Я зжурилася, зсохла, кашляю,—мабуть чихотка, а Івась уже в людях. Дід зовсім уже охляв і старий, ніг не підійме, з печі не злазить, хіба тільки по-під віконню трохи походить.

Було в нас два воли; спряжуться з сусідом: нам трошки в'орють, собі багато. Як скаже доплатити нам, так і зовсім спрягатись не хоче. Потім був упадок на скот, один віл іздох, а другого продали.

VII.

Приніс чоловік гроші, двадцять п'ять рублів. Я забрала: чоловіка дома не було. Я й не хотіла брати, бо я ліку бумажкам не знаю, а далі й забрала, бо чоловік трохи й знайомий, і так у папері на трямку й положила. Як чоловік мій прийшов, я й кажу, що на трямку лежать. „Так і добре-ж!“

Аж ось пішла чутка, що двадцятип'ятирубльові бумажки не годяться, що треба доставляти в казначейство,—там інших дадуть.

Чоловік забрав і поніс міняти.

Розгортає, аж там п'ятирубльова. Так і охолов! Як прийшов він додому, так і хата мала... Чи хто тоді перемінив, як на трямку лежали, чи той чоловік одурив мене.

Тепер нема мені життя, та як його й жити!.. Опріч води—нічого нема. Нічого й їсти. Самі жаби. Весною затопляє так, хоч човном їдь, як із сінець виступиш. Жабокрюківкою й прозивається те місце, де живем.

Усе людям одробляю. Чи відпрядаю вовну, чи коноплі, всячину, тільки за їжу. Та так прийшлося, що ні сюди, ні туди. Як-би літо, то втопилася-б, а то зима.

VIII.

Я не думала, що його переживу, того п'яницю, бо я горюю, а він ні.

У людей дитина прийде, то хоч досаду роздасть, а мене ніщо не тішить. Оце піду до сина, хочу душу одвести: „Івасю, Івасю!“—а воно й пику одверне. І пари з уст не пустить.

— Ти-б мені дав копійчку, синку!

— Я,—каже,—на себе роблю.

— Ну, як тобі мене не треба, то й мені тебе...

А то прийшов раз додому, трохи побув і йде.

— Гуляй, синку!

— Сидів би, як-би дала горіхів, соняшнику, а то що?

— Івасю, ти-б нам дав копійчку!

— Я на себе заробляю.

— Ти вгору йдеш, синку, а я вниз... Гордуєш отак!

Я не стара. Зблідла з журби. Серце схне, духу вже нема чим дихати.

Горювала, горювала я на світі...

До неба високо, у землю глибоко... Журюся, сохну.

До того дожурюся, що не згідна буду ні людям, ні собі. У його худоба є: хата, город. Людам оддасть — його догодують. А я, як доживусь із ним, так тільки під тином ляж та й умри.

Тепер я хоч трохи людям пороблю, хоч на хребет зароблю яку шустелину, хоч буде в чому вмирати.

Люди поховають, а хлопчик і цей годів через чотири у люди піде. Я-б його при ньому-б кинула, так воші зайдуть.

Хай старий приручає кому хоче свою хату й своє збіжжя. У нас тільки вода. Нічого на городі не росте! Лихо!

Сестри хазяйки живуть. Тільки тепер такі люди, що не потикайся. Вони хоч-би й дали, так зяті не дадуть.

Як хто безшасний, бідний, так утопили-б, у землю вдавили-б ще глибше. Хто горює, — довго живе, не може вмерти. Здійми руки до неба та й кричи.

П'ЯНИЦЯ.

„Ой, зацвіла червона калина
Над криницею;
Худо жити, моя матусенько,
За п'яницею.
Що п'яниця-ледащиця що-дня п'є,
А як прийде та додомоньку,
Мою головоньку б'є“.

Жіноцька пісня.

I.

Батько було каже: „Слухайте, дітки, старого чоловіка. Я на світі доволі прожив і всього дознав“.

Була я собі одна в батька. Він на мене дививсь, як місяць на зорі: дуже мене кохав.

Багато мене сватало, та ніхто мені не був у такій уподобі, як один парубок. Що як уже я його запобігала, як уже я за все бралась, щоб люди про мене добре слово сказали! Спершу я, було, й боюся помислити про любові, ні з ким, було, й на улиці не постою, а то вже й на досвітки і так поденно до людей ходжу, і в батька робила як могла, щоб таки добра луна дійшла до того, кого мені треба.

Таки так воно й сталось. Покохались ми. Засилає він старостів. Батько каже: „Не йди, дочко, за Хвастика: умиєшся сльозою, а не послушаєш, то вже до мене й не пригортайся. Запобіжиш його, як золота, а не збудеш, як ворога. Хто держить голову на бік та одягне синій жупан, — у вас і дух займеться. Не йди, доню! Пророкую тобі лихо. Ти на його вроду за-

видуєш, а що він на своєму господарстві важить? Що він за чоловік?

А я кажу: „Нехай-же хоть знатиму, за що терпітиму“.

— Дитино моя! Ти мов із огнем жартуєш, а серце в'яне. Не заглядайся на його чорні брови, вони тобі не сталися налігачем! Гляди-ж, не лійся послі; не шукай у мене поради; не кволись, воно вийде не так. Я-ж його й малим хлопцем знав.

Вразило мене батькове слово в серце. Як таки можна таке говорити?! Та подивитись тільки на мого Гриця, то мов серцем до серця притулитись. Хороший же бо такий, як намальований!

Перед новим гогом я ворожила: клала солон'яний місток через воду в мисочці й що-ж побачила я ввісні? По цей бік річки сади цвітуть, соловейки співають, а по той бік метелиця мете; а під снігом, під метелицею, старець до річки бреде: скорчився, згорбився, труситься, в дірявому риззі; простягає до мене руку, просить, щоб його через хибкий місток у свій розкішний сад-виноград перевела. Жаль мені стало старця, ступила на місток, місток як захитається! Я в воду... ух! та й прокинулась...

Що це за сон? Проти чого?—думаю собі. Чи мені батька слухати, чи свого серця? Послухаю серця!.. Та й пішла за Гриця.

II.

Одно тільки батько сказав, провозаючи мене та плачучи такими, як біб: „Гляди-ж, Стехо, не йди за порадою до мене. Коли що... візьми води в рот та й держи. Нагріється вода, знов набери. Так роби, щоб ступати й не переступити“.

Хатина в його на курячій ніжці: тільки що держиться. В хаті голо. А на йому таки було.

Мати його, звісно, удова: як він розходиться, зараз

під залізе та й мовчить. Спочатку, як було спечеться з ним, то він їй каже: „То ви мене, мамо, вчили, тепер я вас учитиму“. Як іде відкіля, то хоч і вночі, а я щоб і стерегла двері відчиняти йому: а як сяде, то й гляди, що миска й ложка полетить, як що небудь перепустиш, або не додаси.

Мати вже мовчить і не мішається ні в віщо. А я тільки порогом, щоб утекти.

Горілку добре вживав. Чи то того, що стала підмога, так він загуляв, чи бог знає. Чи то як оженився, так і зажурився; чи то йому зроблено? Правда, що я у подушці в себе після весілля знайшла де-що... може то про його, а може й про дітей.

Він і шведь добрий; тільки що заталанить, то все й прогайнує в одну ніч; а ми без шматка хліба сидимо. Було мене б'є, б'є, та й засуне під піч; я зовсім нежива. Після одйду, погляну на його брови, як шнурочком зняті, та й думаю: на вас уповаю! Сам як картина, зуби перластенькі. Радосте моя, одрадо моя! Серце в мене було одхидливе: я про все й забуду.

Свекруха було мене навчає: „Не все чоловікові одкривай, не всю правду“. Вона, було, мене жалує. Може того, що сама була несчасна. Ми його вдвох жалували через край: місечко йому промітали, а нам промітої води не було; він нас ніколи не жалував. Сам п'є, гуляє, а нас ні словом не приголубить.

III.

Свекруха вмерла скоро,—чи з великої туги, чи од великої праці, бо він їй нічим у господарстві не допомагав. Мені ще погіршало. Зосталась я сама, ні з ким слова промовити. Тільки на його втішаюся мовчки, хоч знаю, за що й од кого терплю. Б'є він мене, аби я озвалась, що люди роботи нанесли, може-б

він що вробив. Коли не кулаком, то словом присно-
пить. Нікого й соромитись: нас двоє; що-дня вже за
мене береться. А я байдужечки, співаю, було, сама собі:

„Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець;
А я-ж того, мати, та й байдуже,
Люблю запорожця вельми дуже“.

До батька не йду жалітись. Батько не мати, —
відсахнувся. Не вволила його волі, так і не треба
мені ні поради, ні одради... А може мій коханий
Гриць і получчає? Може в його є яка болячка на
серці. Я-ж його люблю; гляну на його, — орел та й
тільки. На селі такого моторного парубка й не було.
Хвастик, кажуть, цвяшок великий! Те мені нічого, що
про його кажуть. І в світі нема над його вроду, і ко-
ролівни йому мало; у хату ввійде, то як зоря зійде.

А послі вже що-далі, як став мені дошкулювати,
усе те з його зслизло. Не шанував себе. Ту красу
мов вітер обвіяв.

От як став уже мені дошкулювати, тоді я: ба-
течку, мій голубчику! Мій оборонничку, моя затулочко,
оборони мене від лихої години, від невірної дружини!

Далеко батько, не чує. Потужу сама собі в хаті,
та й не йду хвалитись батькові: так він мене при-
грустив своїм останнім словом, щоб не ходила, хоч
яке життя. Б'є й п'є до загину. Умиваюсь я рясними
сльозами.

Годі вже й співати:

„А я того, мати, та й байдуже,
Люблю запорожця вельми дуже.“

Другої вже теперички завожу:

„Коли-б же я та все знала,
І з тобою-б не стояла;
Гуляла-б у батька,
Гуляла-б до віку
Дівчиною молодою.“

Ходила-б я по дворочку,
Як бджілочка по медочку;
Розпустила-б русу косу
По червчатому поясочку“.

IV.

Сиджу, було, сиджу та й побіжу в шинок про його
розпитатись; а коли й до сусіди переховатись, а пісні
самі бредуть на думку, тільки вже не дівочькі, а ті,
що я зроду й не співала:

„Довелося хазяїну
Мною руки та потирати.
Ой, потирай та потирачу,
Коли тобі та довелось;
А я буду коритися,
Коли мені горе нялося“.

Та й знов себе розважу, між люди йду, трохи ро-
зіб'ю своє горе. Він того не любив, щоб гарненько
йти до людей, а по шинках бесіду мав. Приятелів
собі назбирає, зрадників, і як уп'ється, — такий до-
брий: всіх ушанує, всім догодить, гроші в його крізь
пучки сипляться; усі його тоді так люблять, цього
потирача, нероба. А в сем'ї шматка хліба немає й
тіла нічим-би прикрити, як-би не віно. Сватали кращі,
не пішла:

„Сама собі не вгодила,
Що п'яницю полюбила.
Така доля моя нещаслива!“

Але не все-ж такий гармидер буде: може воно
якось перейде. Півтора року я мучилась; дітей не
було. Чим я винна? А він і за це сердився і казав,
що як не буде, то він мене вб'є. І часто, чи треба,
чи не треба, по потилиці й заціде. „Ти, — каже, —
бездітуха!..“

Я до ворожки — так, щоб і він не знав. Люди
кляті так нарobili. Як я йшла заміж, так у мене в
подошці було, як я вже казала, станочок плаhti, ка-

линові ягоди, свічечка, сіль і цеглина, це все в подушці знайшли: хтось наворожив.

А як у кого хліба нема, а дітей як сарани, — знов дорікають, що багато. Оце-ж то й у мене було в подушці про дітей... Усе бігаю до ворожки. Люди мене радять. А до батька боюсь і потикається, й ворожбитів боюсь, бо моїй-же таки сестрі, що в других, як дав у пляшечці чогось, так у неї як пішли діти, так істино як сарани наплодилось. Та все що понесе до хреста, так воно і вмере і вмере: бо то були чортенята.

Так я не хочу до ворожбита, а пішла до ворожки, так вона мені дала тільки сім'я конопляного, звісно, примовивши: „На, — каже, — піди до схід сонця по воду, намочи не надовго, а послі й ув'яжи в кінець запаски: чи проросте? А ту воду схвай і три дні її погр ху пий“.

Я так і зробила. Ні жива, ні мертва ходжу. Як не проросте, то, думаю, піду втоплюсь, щоб не горювати. Як свекруха ще жила, то, було, як-небудь душу одведу; а тепер уже як сама стала, стіни німі, та й тільки.

Йому може й добре. У його гроші, в його праця, — його люди знають, він у бесіді. Мені-ж і хати покинути не можна. Коли яка копійка йому трапиться, він у тій бесіді її й посадить. Усе мов запобігає людської ласки, щоб господарство, бачте, поправити, та ніхто тії копійки й не побачить. Як-би я дівка була, то хоч-би вільна була до людей на роботу піти; а тепер я одрізана скиба від хліба. Він закрийється очима й плечима, йому ніщо не рупить. Я зганена, знижена тим, що для його все забула, все занехаяла. Він собі до вподоби нап'ється, нащобечеться й прийде їсти, спати; часом трохи й попоробить, щоб знову пити, веселитись. Я-ж слізьми й пороги пообмивала. І батька й роду свого через його відцуралась, і молодощів своїх, краси своєї, всього позбулася за для його

а він мені що за це поступив? Йому й байдуже, що я сама день-денечки як голубка гуду, як зозуля викую, виплачу. А піду куди, зараз: „Де ти була? хату кидаєш, не доглядаєш нічого; а я роблю, каже, побиваюся“. Тоді йому й хати стане жаль, як я куди на часину піду. І на що мені ту хату доглядати й для кого?

— Я, каже, тружусь, працюю; із людьми вожусь, ласки їх запобігаю, щоб мене люди знали, щоб роботу давали. — Такий старий, як розгомониться. А де-ж той прибуток? Ні корівного, ні одіжного прибутку. Тільки сухий хліб.

Усе думала, що він своїм коханням мені на життя підможку дасть. Пусто в хаті, сухо в горлі. Нічого сказати, поживилась любощами, як собака мухою. Щоб дати яку присмажку на обід, так і то свою копійчину потрачу; од його не питаю, аби вже не сперечався; запаску свою до жидівки однесла, застановила.

V.

Як батько казав: не ваявся за його йти, то я слухала його через верх. Тепер думаю: може господь утішить нас дитиною, — то чи не одійде трохи. А то, як сім'я не проросте, то, не довго думавши, шубовсну в копанку! Тільки бульбашки побачуть. Короткі муки. Сказано, до такої розпуски дійшла, що тільки втопитись. Аж чую, наче що під серцем поворухнулось. Боже! щастя мое! Одрадо моя! Жду його — не діждусь, як із бесіди прийде, щоб похвалитись. Швидче в запасці узлик розрізала й запаску порізала, щоб подивитись. Аж сім'я паросточки пускає. Я плачу, скачу сама собі, руки до бога простягаю. Стала на лавці, обняла, поцілувала образ, обтерла мокрим вітиком його, обмила своїми слізьми. А то серце було так затужавіло, так захололо, що й сліз уже не було,

й бога була забула, так духом зубожіла, так зачучевіла.

Перш, то було затичу й божник запашним зіллям, рушник із орлами повішу, що-неділі павутину подбитаю. А то стало так, як у хліві. Серце трухне і не знаю, для кого й для чого я живу. Було-б батька слухатись, було-б, було-б... та ба!...

Отже таки господь змилюєсь надо мною: проросло сім'ячко! Поки він прийде, побіжу, думаю, хоч батька звеселю. Побіжу, досаду розірву! Більше року не була. Як там співають:

„Ой давно, давно в батенька була;
А вже-ж тая доріженька терном заросла,
Терном заросла, пилом припала,
Червоною калиною позависала.
А я той тернок ножем виріжу,
Червону калиноньку в припіл вилаблю,
До батенька до рідного в гості полину“.

Надумалась і прибігла до батька. А він у свою хату сем'ю впустив до себе, бо як йому старому одному було жити? І хата рачки стала-б.

Убігла.— Де батько? Його нема: у клуні сам молотить. Мені його треба. Доближаюся до клуні— одляски йдуть, та не так уже гучно, як колись. Серце трохи замерло, а я аж горю... Прибігла на тік. Він так зрадів і ціп покинув! До мене наблизивсь. Я його в руку поцілувала.

— Що, моя голубко? Ще тебе ноги носять? Ще ти кріпка? А що Хвастик та цвяшки ще тобі не впеклись?

— Ні! — кажу сміючись.

— Кажи вже!

А сам так подавсь. Стільки зморщин по виду попролягало за ці часи. Хоч я його инколи й вбачала, та не часто.

— Ні, каже, моя дочко, було-б краще мене слу-

хати. Краса злиняє, сині жупани зносяться, цвяшки постоптую, а господарства він із роду не провадив і серце в його жорстоке. Як мати його було ще малим до шевця віддавала, то я тоді ще бачив, які з його люди будуть. Він тільки те й робив, що від шевця втівав. Змію з паперу зробить та по селу й гасає. То сільце поставить та пташок ловить, а після їх душить. То щеня припне на матузокці та й держить його голодне. Воно вищить, задравши голову, визволу просить. А й скотину дуже гріх обіждати. Мати його не йому рівня. Побожна й правдива була людина, легко їй лежати! Він її тільки зневажав.

— То-ж він був маленький, — кажу. — Годі вже, тату. Я вам щось хочу сказати.

— Хвались, дочко, хвались.

А голос у його так дзвенить, мов розбитий казанок.

— Я радість вам, тату, скажу (сама аж не встою). Ви одсердитесь на його.

— Нічим тобі хвалитись, дочко.

— Слухайте, тату: у вас, чи пак у мене буде синок, — сказала я, обмилившись з радощів.

Мені якось і не тє було батькові цим хвалитись і трудно було мені ці речі вимовити, але як знала, що це його дуже потішить, похвалилась.

— Коли-б дав господь! коли-б дав господь, щоб у мене був онук! Господи, ти побачив мої гіркі сльози, ти почув їх, сподоб-же на руки прийняти дитину нашу; удостой, господи, а то у нашого роду обрости мало, рід щось не плодовитий. — А втерши сльозину, каже: — Моя ти безталанна! Не хотіла слухати старого батька... Хороший, хороший... та й лихо-ж хороше! А двох весен не буває. Я з твоєю матусею двадцять два роки прожив, як один день мені здалося. Не нарікала на мене.

— Годі вже, татку, журитися. Чи я вам жалілась, або людям?..

— Тоді-б ще легше було. Тільки зглянути на твої очі, то й знать, скільки вони сліз вилили. Може од кого й сховаєшся, а од батька ні. Коли-б тебе господь підкріпив діждатись утіхи, то ти-б і додержалась на цім світі. Він то кріпиться, враг його не взяв. Я все знаю й бачу. Хоч він округи й ходить городами до жидівки, а мені видно, як у шинок уходить. Не дури мене.

— Ні, татусю, не обіждайте його. Він ніколи лихим до мене не був..

— Як ти ввійшла до мене в клуню, я насилу тебе пізнав. От що! Бачу я сонце, та крізь хмару: так і твій сміх, веселий погляд, як крізь тучу. Скільки раз я поривався до вас, та що разу суп'ячався. Бо як-би наскочив на хатнє лихо, то не стерпів-би й розірвав його, твого миловида.

— Ні, таточку голубчику, мені добре, я все співаю.

— Ти думаєш, що мені люди наторочили? Я тільки на тебе зглянув, та на ті двері, так і прочитав. Я від людей тікаю, мені й так тяжко. Добре, що й не ходить поуз мій двір.

— Мені, тату, така радість! Піду ще йому похвалюсь.

— Пострічай тебе, господи, моя крихотко! Самохть себе занастила.

— Не журіться,—кажу,—не слухайте, що на його брешуть. Хай воно за вітром іде.

Та й побігла.

VI.

Приходжу додому, а він саме в хаті, червоний пречервоний, аж вилискується... І копил у руках держить, і дещо так по лаві порозкидано; люди понаносили доволі. Як я ступила на поріг, зараз питає:

— Де валасалася?

— Там, де й ти. Півтора року висиділа в домівці, ще нікуди й не піді!

Так сміливо я йому відказала, бо мала радість йому сказати.

Копил так і засвистів над головою. Не влучив у мене, бо в п'яного двоїться.

— Ну, ну,—кажу сміючись,—сідай та чобітки ший. Дасть тобі господь поміч, хлопчика.

Він змінивсь із лица. Усміхнувся, наче подарував. У мене аж ушки засміялись. Я наблизилась до його, кажу веселенько: „Будемо робити, хазяйство гарно провадити, щоб діткам було що...“

— Добре, добре!

— Бач, як тебе,—кажу,—бог жаліє. Ти хотів діток, от і будуть! Я буду сорочечки шити, а ти оцей ремінь на людей перешиєш, так одбудемо хрестини й похристини.

— Добре. Це тобі ворожка сказала?

— Ні, я сама почулася.

— Ну, дай боже! будемо працювати,—каже.—Тепер я ляжу трохи відпочину.

— Не лягай,—кажу: зараз даватиму обідати.

— Ну, добре.

Пообідав і ліг спати. Тихо в нас. І мені якось веселіш; і за обідом ми таки трохи погомоніли, як люди. Так у нас наклюнулось, наче на хороше життя. Отже, думаю, може з посміху та й люди будуть.

Ото вставши взявся за роботу; попошив трохи і так нічого. Я по хаті вештаюсь і світ мені поширшав, і все мені округи всміхається. Гляну, копил лежить. Хай-же лежить, нічого й не казатиму навмисне, бо він тоді був не при своєму розумі. Нехай сам побачить свої вчинки; його торкне совість.

Та ще йду, та мов нехотя й покочу ногою, або спіткнуся, та й не підйму, щоб він сам на те ввагу зробив. Він таки й постеріг; устав, підіймає однією рукою, а другою мене піймав за чохла і так гарно

тихим голосом до мене промовив: „Обідив я тебе бідненьку вчора“, і так зчервонів, як мій очіпок.

Ми всміхнулись... Я таки й кажу: „Не роби цього ніколи, Грицю. Бо хто-ж твоїх діток буде доглядати, як я все буду тужити?“ Він таки тихою ходою відійшов і до самого смерку шив. Робота аж горить у його в руках. Як-би не п'янство! Увечері тільки сказав: „Піду похмелюсь, а то голова болить“.

Я кажу: „У мене єсть десять шагів, я піду й принесу тобі“. Аби його задержати, аби він трохи одвик од шинку, од своїх порадників та розрадників. Лучче сам собі нехай дома вип'є.

Не пустила його раз і вдруге: нічого. Посумував трохи і став шити. Трохи й грошей заробив. Люди ще роботи підносять, а він робить та й робить.

VII.

Уже бог нам дав і сина. Я вгадала. Він так радіє. Упився так на хрестинах, що й на ногах не встояв. Ну, я байдуже, що на radoшах. Так уже Степанко нас підвеселив. А я його все здержую, як стане зриватись до жидівки.

А то ще й жидівка була побожна, не дуже дурила, бо мене любила. Я, було, в суботу, то піду, так і корову їй видно, і так чим поможу. Уже й чималий наш Степанко, уже й на друге надумали. Хоч і п'є і б'є, та менше. Я візьму та дитиною затулюся. Діждали ми й дочки. Він не кається: попиває.

— Чого таки тобі, — кажу, — в ту бесіду ходити? Як підеш, як підеш, то там і гроші посадиш, а тут на все треба!

— Так і мене-ж поштують.

— Яка-ж із того користь, що й тебе поштують? У нас при душі копійки нема. Ти-б гуляв дома. Діти скачують по тобі.

І так як коли, то і вгамую, зупиню. Та трудно й рідко це буває. А то кулаком на мене наміряться, так діти в крик, у лемент, та трохи його й осадять.

Але то все тільки боротьба була одна. Щоб навести на просту дорогу, — ніяк не зорудувала; вибилась із сил і нічого не зробила. А люди стали вже на його ремствувати, що довго роботу держить у себе; або позаставля чужий ремінь у жидівки.

Діти вже й чималі, уже-б треба що й посправляти, або до школи пооддавати. Чужі дітки як бджоли гудуть, біжать із книжечками, а наші чучверіють.

Я велику надію покладала на свого Степанка. Як появилася його на світ, то баба й звеліла схвати пуповину і як уже буде воно таке, що трохи стане розуміти, то дати йому ту пуповину розв'язати. Як розв'яже, то буде до всього здатне. Що-ж би ви думали? Дала, так здивувались люди, як воно тими пучечками відразу й розв'язало!

Оце-б уже воно й грамоти бралось, і як-би батько учив шевства, то й чоботар з його був-би. Само собі ножом струже то санчата, то возика, було. Та не нашому теляті та вовка піймати. Бігають у нас діти голі, як циганчата.

Батько, діждавши першого онучка, не надивився, не навітшався, та скоро і вмер. Усе його здоров'я на журбу по мені йшло. Було і в хату до мене не ввійде. Пришле, було, сусідку, щоб я несла онучка. Так було втішається! Було, хитаючи, аж засапається. Не хотів і бачити мого чоловіка.

А я було кажу: „Слухай, Грицю: як ти пусто йдеш, то й я пусто піду“. Він мене коромислом як опереже... А я другою дівчиною ходила, третього дня й знайшла. Ну, чи можна-ж із таким чоловіком зорудувати? Пустився берега зовсім.

Не настають мої руки на всіх трьох дітей і на його. Я вже багато хлівів оббігала, нехай як хоче,

так і живе собі, думаю. Було й жидівці заказую, щоб не давала ні на віру, ні в заставу, щоб нічого не брала. Мало вже заробітків було. Бо за ремінь та й у шинок.

Раз панночка занесла свої черевики полагодити, так він у шинок та й заставив. Вона дозналась, на силу в жидівки визволила.

VIII.

Діти стали підростати. Бачу лиху годину, треба дітей пускати по людях. Бо що за день батько загроює, то за ніч і прогайнує. Ніяка сила, ніякі сльози, ніяке нарікання, ніщо його не торкає! На дітей дивиться й не бачить, що вони голодні й холодні.

Якже то мені самій тяжко на його дивитись, що він себе так пустив! Гірш від усього й важче від усього, що перед чим молилась, у чім кохалась, тепер дивлюся як на свою отруту, на свою й дитську погибель! Бідна моя головонько!

Тепер мене й діти не тішать. І квітки на богах посохли, поопадали й павутиною павуки позасновували. А діти, як опудала, позамурзувані ходять, сорочки до п'ят, пороздирані. Боже! чи це-ж мої діти, мої найдорожчі квіти? А я-ж то думала панувати!.. Замазури мої ще мені й усміхаються, і не мислять про те, що мати журиться, усе, що мала, позаставляла, то попродала, то пупорізній бабі поплатила та попові, то хустками, то плахтами. То-б дав полтинника або восьмигривеника, якби було; а то до жидівки плахту цупиш із скрині, або намітку, що коштує карбованець і два, та оддаси й за два злотих, як ні за що викупити, та й за те ще уклонишся!

Все така думка, що він оханеться. То все нажитне, ізнов розживемося. Як піде на добро, то й купи, аби дав бог здоров'я.

Тепер душа так захиріла, що нікого не здужає кохати, і діти не милі, тільки жаль їх. Бідні діти! Нема в вас ні батька, ні матери!

Іноді каже мені: „Ти дітей учиш, щоб вони мене ненавиділи!“ Бо як він мене б'є, то вони пробі кричать і його бояться, на піч ховаються. Чи я-ж їх учу? Позирну в вікно, як вертається з шинку: „Боже! оце мої розкоші йдуть! Оце моя затула й потуга!“

„Чоловіче мій, розкоші мої
Розкоші превеликі!
Розкошилася я за тобою,
Як верба над водою.
Поздоров, боже, мого милого
Та й мене коло його;
Він мене любив, рано не будив
До кужіля лянного;
Сам рано встав, мене прикриває,
Щоб була я молоденька:
Ой засни, засни, моя миленька
Голубонько сивенька!“

Оце-ж то розкоші від жидівки лізуть, помацки вдень дверей шукають... Убоге, обідране, задрипане, огиджене, осміяне, зглузоване йде...

Хто тільки не схоче, той тільки його й не б'є, як п'яний. Уже й здоров'я його подалось. Нічим уже його й прикрити і в мене пусто. Уже свій став струмент тягти до шинкарки, жито носить і все, що попаде! А то було й на талан наклонилось, так і теличку купили. Що-ж? Купили, та через півроку і продали: нічим було годувати. Коли люди косять, заробляють, йому притьмом у шинок треба йти.

— Е, мені треба,—каже,—йти: там такий чоловік буде, що казав—роботу дасть.

І роботи не здобуде, і послідне своє посадить, і косовицю впустить, і так усе літечко збіжить.

Я й на прощу його посилала. „Що ти думаєш? що я дурний? усуди бог!“

— Усуди,—кажу,—аби ми божі були...

— Ти все на мене нападаєшся! а я про дітей,— каже,—дбаю.

Знов: „Чоловічок якийсь обіщав роботу“, — та й гайда до шинку.

Чи то до бога, чи до людей?! Трухне моє серце!

IX.

Піднялись діти. Є їх і по горах, і по долинах, і по всіх країнах. Найняла я свого Степанка і стала пропитувати, щоб і дівчат понайти. Хай хоч людям на користь буде. Потерав він об мене свої руки і до дітей сікається. Хай хоч діти не бачуть лиха. Поблагословила й одвела їх до людей. Одно другого здоганяє.

На що бог дав такий закон кріпкий? І роду й прароду закажу, щоб не ходили заміж.

„Не показуй, було каже свєжруха, усього стегна чоловікові, а то тільки половину; не кажи усієї правди й не показуй грошей“.

Я тільки тепер пригадую всяке її слово, легко їй лежати! Вона мене кріпила своєю радою; а чоловік так і прив'ялить словам. Уже до краю дійшов. Та де я тих і грошей наберу?

— Ти-ж,—кажу,—бачиш, що на мені не чоботи, а старі шкарбуни, ні спідниці нема. Подивись, кажу, яке на мені риззя!—А на мені як на те-ж мов чортяки одержу, так у звязаній спідниці й хожу.

Він мені ніколи нічого ще не справив. Я йому казала:—„Буду я розумна, не буду я тобі давати грошей“. Та як скажу, що це моє, так він мені каже:—„Так шкура на тобі й закипить!! Ти моя: я тебе закупив за три копійки ще у твоєї матери!“

— Хто тебе знає! може й закупив, як я в недугі лежала.

Та так на мене чмарою й лізе.

— Не лізь,—кажу,—і не бийсь, а то зовсім уб'єш! Так було одволочити!... Ох боже! У мене раз по раз у серці як цуркою крутить.

„Ой, не бий мене, моя родино,
Сирою дубиною;
Побила мене лиха година,
Невірною дружиною.“

Що-далі, то гірший стає. Сидить у шинку, не йде до мене. Як ножем одрізано! В'явки горілки не дають: а чогось же він та там стремить. Так мене вколює в серце ця думка! Обую шкарбуни та й біжу його з шинку тягти. Нічого мені не каже, тільки чмише.

Позичу було де грошей та й оддам своїми, аби більше не напивавсь:

„Дались мені у знаки
Чоловічі кулаки,
Кулаками по боках,
Долонями по щоках.
Прийшли жиди грабувати —
Нічого у мене брать.
Була ложка, помело,
Та й те з дому загуло.
Як-би дома я була,
То-б я того не дала.
А я сінечки мела,
Та шукала помела;
Нахилилася під стіл,
Лежить чобіт і постіл.
Слава богу, що знайшла!
Обулася та й пішла.
Через гребельку іду,
Як голубонька гуду.
Ой щоб знали по селу,
Що я в чоботях іду.
Чого мила надулась?
Чому в кожух не вдяглась?
Щоб у тебе такий дух,
Як у мене в кожух!“

То у нас була жидівка милосердна. Оце було прийде до неї задники заставляти. „Дай, каже, мені вісьмушку.“ А вона: „Давай же в руки задники, а то я тобі не вірю“.

А я вже за спиною свого п'яницю й стережу. От він і дасть жидівці. А вона: — „Візьми, Стехо“ — та й оддасть мені. Звісно, він уже на мене і на неї так і скипить.

А друга, було, як не прошу не беріть застави, як що заставляє: так ні, і потаїться. А він і чоботи мої, і черевики пропив, і світку хлопцеву. Розоряє нас. То жидівка прихильна була до мене, я їй і порадиця як коли була. І вона безщасна була, хоч і не п'яниця її чоловік... Слід жидівський одна наша жінка брала, щоб жид її любив, а свої жінки щоб не любив. Брала й замазувала у комин, щоб сох, як її не буде любити.

Жидові можна з нашою жити, а жидівці не можна з нашим, бо кров християнська у їх віру перейде. І баба наша як бабує в жидів, то три роки й не говіє. Якже бо коло жидівської крові ходити.

П'є мій чоловік, мені й на горщик не дає грошей.

— Чорт тебе бери! Хоч і в очіпку, — каже, — вари.

Хлопець підріс; охота погуляти, одержі нема ніякої.

— Хоч-би ти одержинку купив.

— Аби було купило, — от що відказав.

— Вівса, чи жита продати можна-б, — кажу. Ще не все поїли, — умолоти.

Як дав-же він мені молотьби, так і зуби розчіплювали.

„Ой не бий мене, мій миленький, удень,
Та не сміши челядоньки і людей;
Побий мене, миленький, уночі,
То я переплачу білу постіль стелючи.“

Горе нам, жінкам, із цими п'яницями! Що їм? Празникують! П'ють п'яниці цілий день, потім борються, потім ну битися, потім позиватись, потім миритись. І за всяким разом чаркуються, та все й попропивають. Тільки нема найдурнішого, як мій: п'яний усіх частує. Сидить у шинку раз-у-раз, оббираний, і співає:

„Та ще-ж бо я не вмирав,
Обпершись на пляшки;
Та ще-ж бо я не втеряв
Жидівської ласки...“

Боже! увійду, подивлюсь на його: сидить з п'яницями, патякає; регочуться. Ім смішки, а кому й горе! Боже мій! світе мій! аж сироти повиступають, дивлячись на його! Уже мое золоту гряззю взялось, і не маячить. І на що ці шинки видумано? Раз я трохи не посердилась із жидівкою, докоряючи її шинкарством, а вона до мене дуже добра була. Не зазнала й вона добра з своїм чоловіком. Прочула я якось, що її чоловік та кохається з молодницею. Гірке їй стало життя через цю чутку. А та молодиця брала з під її жиди слід і замазувала в комин, щоб до неї жид кохався. — „Не журись, — кажу, — без примовки нічого не буде“. Вона трохи зрадіє.

Я було піякам кажу: „Пийте та його не заволокайте!“ А то ще придуть під вікно. До хати вже і не вступають, бо я кропив'яним сім'ям так і засиплю. То вони під вікном: „Грицьку, Грицьку! вийди щось треба сказати!“

Так і вилине! і потягли до шинку. А як я що скажу: — Ти-б пішов та ліщинки де заробив grind-жола, огород би обгородили, а то пустиня, чужі свині усе повіддали.

— Ніколи! мене люди лають, що довго роботу держу.

Бідолашні вони люди, ці п'яниці! Вони-б і не пили, та шинкарі їм так роблять. Оце як п'ють у шинку люди та позоставляють недопитки, то вони позливають у чарку та й підсунуть чоловікові. Дивись, і став чоловік гірким п'яницею. От яке лихо ці шинкарі кують.

Сиджу, сиджу, бувало, дома; думаю про це, думаю, схоплюсь та й побіжу його рятувати. І гоню, і прошу, було; нічого не вдію; а часто і з синяками вернуся з шинку. Жидівка мене раз-у-раз обороняла.

Мені її жаль! Вона так любить свого пейса, свого жида, а він уподобав собі нашу.

Хвалилась: — Ледве, каже, очіпка з голови в неї не зірвала. Вийшла, каже, смерком на двір, аж щось під повіткою треться, вовтузиться щось... Я туди, а вона шасть: трохи-трохи очіпок у руці не зостався... Уже-б я їй славу зробила!

Бідна! побивається, так як і я. Мій гидкий, так з ним ніхто і кохатися не хоче. А той жидюга блищить як золото! У його і пейси золоті, борода у куцері повилась; яломочок оксамитний!..

Хоч і не мое діло, а чому-б отому жидюзі не любити своєї жидівки? Там така пристойна, чесна і гарненька, і багатого роду, та вже мабуть і чахотку достала. „Жалую, каже, його так! і матері й батькові своєму не хвалюсь, а сама журюсь до загину“. Так і її пожитки дарма йдуть.

— Я оце, Стехо, з тобою тільки й поговорю, й поплачу. А своїм боюсь казати, щоб не дійшло до батька та до матери: тільки їх вік засмучу.

Я було і знаю про ту жінку, бо що-вечора шасть поуз моє вікно, а я за луткою коло вікна сиджу, проти місяця мички мичу, або пряду; світла нема, то щоб люди не вказували, я собі захилюсь та й кручу

веретенем. Та я все мовчу: хоч і жидівка, а так її жаль... Так вона його любить, мов і не жидівка.

XI.

Держали мене на світі діти. Мені вже й веселіше, як його нема на очах. По три тижні, було, тягається, хто його зна і де... Сама б'юся із дітьми. Хлопець трохи заслужить, Ганнуса й Катруся.

Він ніколи й не питав мене, відкіль яка шустелина взялась. Ще і йому сорочку напряди, поший, а прийде, то я йому й води зогрію, та вимию голову й сам щоб обмився. Раз те, щоб не наносив усяких болістей: у мене-ж діти; а друге: це-ж таки їх батько, та щоб і йому було легше на тілі. Прийде та ще й бурує; а що знайде в коморі, у шинок і забере. Піде до дітей і поодурює: у котрого карбованця візьме, у кого коповика. Звісно, я йому виговорю, що вони голі, на відданню, а ти їм нічого не придбав.

Ну, та слава богу! в Ганнусі де що вже і в скрині є. Що напряду, до ткалі однесу; а грошей у неї-ж візьму та й заплачу. То свитинку куплю, за її гроші, то запаску, то те, то це, та все в скриню й бгаю, та дома й не держу скрині, а в чужих людях... Горе тільки, що не перед моїми очима будуть дочки. Який небудь зрадник знайдеться, насміється. Одправляючи своїх дочок до людей, наказувала: „Глядіть, діти, служіть добрим людям, слави своєї не каляйте, щоб вас люди хвалили й любили.“

Прийдуть додому на святки, як ясочки, щебечуть як соловейки. Коси у їх розкошіють. Самі повніють. На чужому хлібі мої дочки в силку вбиваються й на другий рік їх зоставляють хазяйки. Росту я вгору, а все таки боюсь за них і часто одвідую. А вони мов із води йдуть, мої лебідки. Прийшли знов на святки. Позаробляли вже собі трохи й одежини, повбирались:

так, їй богу, і в мене очі горять, і плакати хочеться. Бо я зовсім була колись така, як Катруся; а Ганнуся на мої очі ще й краща здавалась. Боже, боже! скільки то ви виплачете сліз! Ганнуся трошки ще якось несміливо дивилась з-під лоба й чи засміється, чи застидиться, так іскри й сипле з очей. Не то що як чужий хто заговорить, а хоч і зо мною. У Катрусі вдача друга. Голову вгору несе. Дивиться сміливо, очі блакитні як небо, великі; то-ж рум'янець; а коси як золото, аж до п'ят; у тієї чорні. Як повбираю їх до церкви, позаквітчую, то й ушки в мене сміються, так ними втішаюся; та їм цього не викажую. — А йдіть, кажу, до церкви. Вони вийдуть. А я з-за комори забіжу і все дивлюсь на них, поки не стане їх видно. Вітер має стьошками, вони як струночки. Тільки менша йде, так все охорошується, усе на собі облажує, то личман, то намисто, то назад оглядається, чи доладу в юпці ус лежать, так як голуб оскубується, а та й не хитнеться, як стрілка.

— Ну, в тебе й дочки! — кажуть сусідки, та й сплунуть.

— Та хвалити бога! не каліки, — кажу, — усіх у церкві заломили! Нехай і хазяйські дочки поховаються.

Я не хожу, самі мене ноги носять. Весело мені на них дивитись. Не напасу своїх очей, на них гляючи... І оце від таких дітей батькові одвернутись?! Це-ж божа роса та й годі!

ХІІ.

Було, куди не підуть мої дочки й поденно робити, або що, ніколи ганьби не чути. Було, як ідуть з дому, то я їх навчаю: „Бережіться лихих людей! Не всюди такі гарні хлопці, як наші; другий підлеститься та й зведе тебе з ума і навіки тобі світ зав'яже.“ Особливо боялась за Ганнуся. У попа їй добре

було, уже третій рік кінчається, як вона в них служить: та там наймити позаводились. А там, де Катруся, там я була спокійна, там хоч і були хлоп'ята, та благородні.

Пішла я раз до дітей. Прийшла до Ганнусі до першої, бо вона на перепутті. Прийшла, так попадина дочка й каже: „Хороші твої дочки, Стехо! Хто ввійде в хату, панахиду занесе, або хрестить дитину, то все розпитують: із якого села, відкіль, де живе батько й мати? Тільки, Стехо, підверне Катруся під корито твою Ганнуся.“ Мені так наче цуркою в серці повернуло. Це-ж бо обідно Ганнусі буде, як менша та раніш піде заміж, підверне старшу під корито! Вони хоч і молоді й убогі, а люди все запитують, що-м'ясниць. Я всім одказую, що ні з чим.

А Гриць мій так, як парубок, ні про що не дбає, і дітей у його наче нема: нічим не журиться. У місяць раз заверне додому. Я спершу так стидалась, як почула, що він у скитки пішов, а то вже й рада: як-би що й приніс! Та тільки опріч чотирьох шагів од його нічого не бачила, а що прийде, то його й погодуєм і приодягнем. Себе я стала жалувати, щоб на світі ще пожити та дітей трохи ще до ума довести. Таки мене дочки підвеселили! Оце тільки попадина мене засмутила, що так Катрусею мене налякала.

Пішла я далі провідать і Катруся. Благополучно й там. Така огрядна робиться та гарна: здоров'я у неї за двох.

Вернулась я додому й гризе мене одна думка: треба оддавати Ганнуся, як тільки люди знайдуться. Не йде в мене оте корито з думки. До колодязя піду, „корито“ так і стоїть у серці. У комору піду послідне вишкребти із засіка — „корито“! Хай-же тобі хрін! Та побігла до ткалі, забрала хустки й поки той м'ясоїд наступив, я їх і побілила.

Прийшов празник, поприходили до мене й дівчата, і хлопець. Аж тут незабаром і старости.

Гарний парубок і не по нашому, здається, пір'ю, та я знаю, як-би ще погуляла, і люди її розпізнали, то й не такого-б собі хазяїна знайшла. З цим тільки як у хрещика гуляли святами, так тоді спізналася трохи. Не далеко від мене й живуть. Парубок до всього здатний. Хоч воза поладить, хоч рало збити, ступу, ночовки, усе зробить, і непитуший.

— Оце, — кажу, — дивись: не сліпа, і не крива, і не кривобока.

А то люди, як почули, що старостів заслав, стали кривдити, що кульгава та всякі поговірки пустили. Звісно: заздрість. Взяла мене досада, що люди її хочуть окалічити. Їх дочки по вечорницях бігали, та й не кульгаві і не кривобоки, а мої може і з досвіток повтікали-б, як потушать хлопці світло... Я і сама по досвітках не ходила, а кохатись уміла.

Увечері кажу: „Ти-б, Ганнусю, у коморі лягла спати. Тут мені треба для тебе напірник ік весіллю набивати.“

Вона мнеться.

— Не бійсь нічого, стелись у коморі.

— А як Василь?... — каже.

— Ні, — кажу, — він перш у хату, а я й не пушу. А тебе вкличу.

А сама аж киплю. Рада-б і на досвітки її посилати, щоб укоротити цокотухам язика.

Трохи згодом чую, шам, шам по сінях. Налапавши двері в хату, Василь увійшов.

Те та це про батька, про воли та про лозу.

Я мовчу.

Догадався парубок. Вийшов у сіни, мов води напиться, а двері в комору тільки рип! Я й рада: нехай сам бачить, що не кульгава й не кривобока. О! ці цокотухи! даються у знаки добрим людям.

Я-б її не оддала ні за що в світі так рано, та все „корита“ боялась. Через годок я вже й бабою була!.. Таке-ж хлоп'ятчко прегарнесеньке бог їм дав. Оце я було озвуся до його: Йосю! Він так опуклою й кинеться до мене. Свекруха тільки лиха була, а свекор добрий, побожний. Чи міря вона полотно, що вкупі прями, чи діляться вовною, коноплями, — усим обідить. Що-ж? матері гірко бачити свою дитину під коритом, треба було поспішатись.

А Катруся?... Катруся... Ох! я її не догляділа, бо вона жила у самих благородних...

Раз прийшла гостювати додому, аж прийшли її сватати. Двері в нас од старостів не зачинялись. А то прийшли такі свати, що ні кола, ні двора. Вона це й знає. Я й випроводила. Ще, кажу, недавно оддала першу; нема нічого, не надбано. А вона стоїть у сінях.

— А що, мамо, не оддасте?

А я кажу: „Як-же це? Хіба так, що хоч за вола, аби дома не була?“

Вона собі якось губи оддула. А мені і не в догад.

Коли-ж раз приходжу до тієї пані, де Катруся служить...

— Бери свою дитину (як довбнею мене по голові), щоб вона собі якого лиха не заподіяла.

— Що ти, Катрусю, нездужаєш, чи що? Що це про тебе кажуть?

Вона сидить як квітка: подавила себе за боки, подавила... „Ні, — каже, — мамо, нічого, це так, як було колись“... Бачу, бачу! лиха моя годинонько!

Забрала її додому, ідемо. Сіли під коморою; я її й питаю: як це сталося?

— Та й сама не знаю... Мене напоїли, чи так чогось дали. Далекі не знаю... не знаю...

— На що-ж ти, доню, уповала?

„Чи на його коні, чи на його гроші,
Чи на його вроду, що хороший?..“

— Я не знаю.

— Люди-ж на що - небудь та дивляться, на що небудь б'ють. А твоя краса так і пропала!

Оттаке-то лихо! Тільки мені і втіхи з тих двох, а ця пропала навіки!

Син же мій такий жалібник! Тішитися мною, що я ще молода. А послі: „Ви, мамо, прямісенько сидіть: от так!“ та й випрямиться.

— Сину! горбатого могила виправить! Мене давно вже згорбило!

— Ні, мамо! це ви не хочете!

Та сам прямісенько й сяде проти мене. І горе й сміх із ним. Пестить мене, цілує.

А її уже й не турбую, моєї бідної Катрусі, щоб уже благополучно знайшла.

А як-же то матері весело, коли-б усе було по закону! Як оце послідню дитину оддають заміж, або женять, то зов'ють вінок із лепехи та з пруської цибулі сережки і повішають; та в човен посаджать, та й возять по селу. А то вже поганих пісень співатимуть. А часом і хомут матері надівають та й водять по селу.

Страх мене ошибав, про таке думаючи. Як спарувала я Ганнусю з Василем, то сваха другого дня привезла мені пироги, усе по два в парі позв'язувані; а тепер то як воно буде?

Якось проводила я сусіду від собак, а вона мені й каже: „Не во гнів тобі, Стехо, щось я в тебе питаю. Чи правда, що твоя Катруся вповні?“

— А що? — кажу.

— Та вчора, — каже, — іду я і зустрічаю Оксану, ту, що нікого не мине. Питає мене: куди це йдете? До кого? Чи не той старий горбатий шкарбун кличе?—Тю на тебе, кажу. А вона: То до Катрусі?

То як мені не тяжко слухати таке про свою дитину?!

— Ох, правда, — кажу, — правда! Сподіваюся онучати!

— А я, — каже, — її й бачила, та думала, що дівка при здоров'ячку та й байдуже.

XIII.

Не одно-ж і лихо на мою голову. Чоловік тягається, п'янствує. Іноді по півтора місяці і на очі не навертається; а як прийде, то так як із опуха.

Я кажу:—Ти-б хоч два шаги кому перекинув, то тобі-б сорочку випрала; а то як таки? По шість тижнів дома не буваєш і всю грязь додому несеш?“

Кинувсь ловити мене за коси, а п'яний, добре набрався. Я давай ховатись, а тут і дітей нема: як на теж посходили з хати. Стояв мішок з борошном серед хати: жито димом підійшло, як пожежа була, так чоловік дешево продавав, я й взяла на одробіток, а воно мені й затулою сталося. Він за мене, а я за мішок присіла; він кулаком лусь по мішку. У п'яного все то двоїться, то троїться; він знов лусь, а я на другий бік захилиюсь за мішок. Він аж употів, та й я собі теж. Але після того я аж два дні пролежала в недузі. Пішов він знов у скитки. Уже тижнів з дев'ять не чути про нього. Одного разу ввечері, сонечко вже закотилось, я сиджу прихилившись коло вікна. Аж щось наче майнуло поуз вікно. Сиджу сама, серце в мене охляло. Тільки що хлопець забіжить у тиждень раз та потішить. А що він у скитки пішов, то хоч і гірко сказати, та нехай собі йде, аби нас не чіпав, аби я склепила свої очі без огиди. А тут про вовка помовка, аж щось щастя у хату у мене за плечима. Обернусь, а він передо мною, як мати народила! Стоїть і тільки шарх на ший гарусовий. Сам посинів ще й всміхається.

Боже мій! Я ледве не впала з лави. Схопилась і перехрестилась. Що, як та хвортуна кепкує з мене! Пливу по широкому світу, як човен без весельця і не набіжу тропи.—Що це, кажу, за мара? і глас у мене замер.

Поліз на піч... Я боржій не за кочергу, щоб його витурити, а до скрині, щоб його грішне тіло прикрити, щоб діти не нагодилися, це-ж їх батько! Кинула йому сорочку й штани.

— Що це? Пропив? — кажу. Чом своєї шкури не пропив? Ох! Ох!

А він іще й співає:

„Ой пий і не пий,
І люби, і не бий!
Буду пить, буду лить,
Буду любити, буду бити!“

Схилилась на піл, думала, що й дух випре.

— Постій, — каже, — як розкажу, так ти і сердиться не будеш. Я святе діло зробив, хотів тобі хоч раз догодити. Задзвонили до церкви, я й пішов; аж там саме архирей виходить, от і я за ним. Думаю: проведу його. Мене причетники й підвезли верстов із десять. Ось подивись, який гарний шарх!.. А то іще я й сам пройшов верстов із п'ять, до самого города. А потім уже, там службу вистоявши, як повертався, так знаю, що нечиста сила мене роздягла й хотіла мене на вербі повісити та й шарх мені почепила на шию; так я вирвався та й утік. Так такі прокляті люди! Зайшов я в хату, сама жінка в хаті: сказати-би тісно, або людно. Як заверещить, заляскотить на мене, та й полізла на піч, не дала й погрітись. А бачить же, що я змерз, та кричить божевільна. Прийде, каже, чоловік, то добре тебе погріє. Нехай тобі хрін! та й пішов із хати. Оттакі є люди! А я її чоловікові колись і чоботи лагодив. От люди! Я в другу хату, бо мороз хоч і покрівський, а бере за плечі. А там

діти такий лемент склали й розбіглися. Я думаю: чорт вас бери, аби батько та мати були. Та виправивсь та й кажу їм: „Здравія желаю!“ Жінка зараз із лави під стіл. А він каже: як не вийдеш зараз із хати, так і пушу мискою в лоб. А я його не раз ще й шанував у шинку... Ось подивись бо на шарха!..

— Одчепись! — кажу.

— Ну, слухай далі. Постій-же, кажу, піду до Арониhi; вона мені всипле, то я й знати вас не хочу. Я вас поштував, а ви старці нікчемні... Подивись бо, який гарний шарх! Воно не страшно... Так я розгнівався та й намірився йти до Арониhi, та порівнявшись з нашою хатою, згадав про діти й про тебе. Як то ви без мене тут бідуєте? Хто вас прогонує без мене? Тепер тільки пізнав людей, які вони. Без мого піклування вам не прожити.

— Двадцять три роки, — кажу, — пробула я сама з дітьми й онучат без твого піклування дїждала. Чого тобі ходити до нас та страму наносити?

Кричить: „Я такий хазяїн, як і ти, ще й більший! Моя хата!“

Не довго посидів, погрівсь і потяг до Арониhi.

Покрепившись добре, знов заходився: „Моя хата!“ та ще затіяв її продавати. Де й купці понабиралися?!... Бачать, що п'яниця, що він не при собі, за три шаги віддасть.

Я пішла до громади просити, щоб оборонили, а послі й до судді. Ну, вже він мене колінчив, колінчив після цього, а хата все-таки при дітях залилася.

Боже мій! Як згадаю, що цей же самий чоловік, як гарненько було до мене заговорить, то мов янголи своїми крильцями на мене вітрець поженуть, мов господь свою хвалу на мене схилить. А тепер що?!...

МОЛОТНИКИ.

У нас, у кого нема свого плуга волів, і не збереться на те, щоб хоч бути супряжником, то й ставиться молотити за коробку.

Четверо таких убогих людей довідались, що в удови, сусідньої хutorянки, добрий урожай, а поля в неї в кожну руку по п'ятнадцять десятин.

Прийшли: — „Чи треба молотника?“

— Треба, та ще й геть, бо я, коли хочете знати, не люблю пізнитись. Миші ярину мені так перемочать та переточать, що скот понюхає й не їсть, а в житі повного колоса на знайдеш.

— Ну, яка-ж у вас мірка?

— Така, як і в людей.

— У людей, ми чули, дванадцята.

— А я чула — сімнадцята.

Стали вмовлятися. Діло зладилось. Згодилися молотити за п'ятнадцяту коробку. Тільки старший молотник, на прізвище Тупотун Іван, озирнувся кругом і каже:

— Усе гаразд у вас, добродійко, одно не гаразд, пекарня тісна.

— Це не велика біда, — відповіла вдова, — хіба не можна угли розсунути?

— Та воно то правда, — відповів, і усом не моргнувши Тупотун. — Так отже що: не псуймо будівлі, бо не 'д Великодню йде — ід Різду. Нехай товариство міліється по лавках, а я собі зроблю оселю під столом, аби мені соломи.

Іван Тупотун був чоловік середніх літ, при здоров'ю, дум'яний, круглолидий, русавий, середнього зросту, очі голубі, добрі. Ці очі все ливилися потупившись і тільки тоді зводив він їх спокійно на свого слухача, як його кумедне слово викликало сміх. Сам Тупотун ледве усміхався, та й тоді ще лице його зоставалось похмуро. Він мав таке обличчя, якось так дивився, наче-б то йому було смішно й дивно одно: що люди можуть з чогось сміятися.

Молотники прийшли ввечері, умовились, і зараз же кожен обібрав собі місце де спати. Тільки Тупотуну треба було соломи. Товариші його любісінько порозлягались по голих лавках, підмостивши під голони свої кожущи. Найстаріший кожущок був у Тупотуна. Звав він його кожанком, а щоб тепліше було, — вдягав під його свитянку жінчину, — це нікого не дивувало. Вибійчані штани у всіх були в латках, а на тих латках нові латки понашивано, — і це була звичайна річ.

Раділа вдова, що трапились їй добрі молотники: люди знайомі з сусіднього села. А жила вдова собі хutorцем. Мала свій плуг волів, наймит ходив за плугом, а наймичка була за погонича. Хазяйлива була вдова й не любила таких людей, що їх у нас незвичайними звуть. Та боялась таки, як хutorянка, людей загожих, звучи їх заволоками.

Другого молотника звали Карпо Кавун. Цей раз ураз довчав, хоч до сміху був дуже охочий, і був собі таж при здоров'ю чоловік. Волосся чорне, курчає, погляд спокійний і правдивий.

І двоє естанніх. Хома Макітра та Харко Кологуша, люди були смиріні, дарма, що були веселі адачі. Усі були за малим не рівні літами, люди підстаркуваті. І це гаразд: а то ще молоді старого з жарту почнуть, як у нас кажуть, припикати. Виляти молотникові не можна: молотник не косар, — той сяде на-

гострити косу та й одпочине; молотник і не жнець,— той сам гонить постать. А тут трах-трах, трах-трах,— не оставайсь!

Молочі у вдови було чимало. Частину поля віддавала вона половинщикам, та ця частина все меншала, а то ось через що. Рідко було наймичка у нашої вдови хуторянки добуде року, бо зараз після Дмитра наскочуть старости, а вона свою наймичку прилюдно все хвалить, уміє перед людські очі поставити, та ще й до хазяйства вміє нахилити. Оцю останню річ усі знали. Гляди, сирота-вдовівна йде од неї за батькового сина. І вже зараз інша наймичка замість тієї найдеться й неминує коли не після Покрови, то вже після Дмитра засватана буде. Це надило до вдови найуродливіших та найпрацьовитіших дівчат із села, дарма, що на хутір наші дівчата не люблять найматися.

А в парубках їй не щастило: ішли до неї тільки такі, що їх хазяїни не брали. А це тим, що парубки люблять ходити по дошвітках та по вулицях, а дівчата всі в їх перед очима, всяка на вибір. Наприкінці став до вдови парубок, що скрізь за дурного був. І справді, не дуже тямив у хазяйстві, та зате такий слухняний, що удова не зложить йому ціни. Парубка звали Антоном, по вуличному Куций. Негарне прізвище. Куцим або Куцаком звуть у нас того, що в пеклі грішників припікає. Та й не був він куций, то-б то на зріст малий, навпаки — він дуже виріс із свити, що була в його, здається, одна на весь вік, як і шкура на тілі. Свитка зробилась куца, а через убожество ні за що було справити довшої — ото-ж і приложили прізвище Куций бідному сироті Антонові.

А що він трохи придуркуватий був, то, — нігде правди діти, — люди правду казали. Оце скаже йому удова: „Антоне!“, — а він і озивається: „Добре!“ І

так раз-у-раз: його питають про одно, а він каже друге. Видно він і сам це брав у тямки, через те й ні в які розмови з людьми не зривався; та хоч і питав хто, то тільки хазяїці відповідав, а як інший хто спитає, то мовчав упірливо. І не сміявся ніколи Антін, хоч-би як реготались люди з якого оповідання про жида, цигана, ляха чи литвина. Через таку його вдачу всі люди певні були, що Антін дурний, так думала про його і удова. Та одного разу цей дурень їй каже, так — ні сіло, ні впало:

— Добродійко, чи ви-б мене не одружили?

А вдову ніщо не дивувало.

— Чому не ожени? — відповідала вона, — аби ти заслужив того.

— Я заслужу, — каже дурень зважливо. — Скільки ви запарали поля торік?

— Вісім десятин толоки та вісім на зяб на овес.

— А я підіймаюсь по дев'яти запарати.

— Нехай тобі поможе бог і божя мати. Так оце тебе за це й ожени?

— Ні, не за це, добродійко, а ось за що: служитиму я вам год, служитиму два й три, і що-году прибавлятиму запараної толоки й ярини, а ви карбуйте собі копи, снопи і вмолот. Як мало вам трьох літ — я ще послужу.

Вайдужливо прийняла удова умову дурневу, — не виявляла вона ніколи ні радощів, ні смутку, а в душі раділа з дурня Антона Кудого. „Це мені благодать божя“, — думає вона, та, зазнавши за свого життя всячини, довго не няла віри, щоб ісправдилось усе те, що їй сбицяно.

Та минає рік, другий, третій, а в неї орють поля своїм плугом по одинадцять десятин у руку. Удова не хвалить свого дурня-наймита ні йому самому, ні кому иншому. Йому самому, щоб не запишався, а сусідам, щоб „не одбили“. Навіть свити йому довгої

не справляє: який прийшов до неї кудий, такий і зостався. Стали, одначе, люди помічати, що робота у вдови аж кипить, та й хліба на десятині родить більше против інших ратаїв.

— І, люди добрі, — каже сусідам удова. — Це все дурень за моїм приводом працює. Я на зорі встану, скотинку вижену на пашу, а зимою разів скільки сінця вскубну та воликам підложу; а волики веселенько в плузі ремигають, а я дурня свого в спину поштовхаю, та так й прибавляю й прибавляю оранки. А що більше в мене родить, то знайте, це в мене пречиста помагає про мое одиночество; а то ще я, сами бачите, — скоту доволі на пашу приймаю. Хуторець мій одрубний, є де випасти, а скот мені гнойку придбове. І вже я в-осени й на провесні не дам Антонові гави ловити: знай вози та й вози на поле гнойок. А ви самі здорові знаєте: у кого руки в гнойку, у того душа в лойку. Живемо, хвалити бога, незгірш. Не жалуємо собі сятенької баранинки, то-що. За все про все треба дякувати богові милосердному.

Отак удова сусідські здогади про піклування дурневе Антонове збиває, а сама собі таке думає: „Забрав господь до себе діток моїх і чоловіка забрав. Одружу я цього сироту, нехай він живе в мене. За ним усе: він мене й на світі держить. А тут же й наймичка в мене така трапилась, що не жаль їй кусок города поступити. Не показна вона з себе, кирпатенька й трошки глухенька, та до роботи руча, і голосом приятна, вдачею тихенька. За такою жінкою чоловік ні нудьги, ні нужі не знатиме“.

Оттаке було у вдови, як стали в неї молотники молотити за коробку.

Дуже звичайні були люди молотники. Вони знали, що у такої хазяйки знайдеться що повечеряти; у неї й сало в схові, а на осінь і баранячі джигирі; але молотники повечеряли дома й зараз полягали спати.

Вдова з своєї світлички довго чула веселий, невгавний сміх убогих людей і дякувала в думці своїй богові за те, що, оставшись одна на світі, була на всю губу господинею, що й бідакові у неї єсть заробіток. Цікаво їй було, з чого так безжурно, так весело молотники сміялися. Почала прислухатися, аж тільки один говорить, усе Тупотун, а ті сміються. Коли-не-коли хто небудь промовить слова два-три, і знов сміх. Наприкінці голоси слухачів Тупотунових зовсім позмовкали, а він усе говорив рівним голосом без перестанку. Так удова й заснула, дослухаючись мов-би до дзюркотання весняного струмочка-бурчака. Вранці вдосвіта вдова встала і вкупі з наймичкою наварила снідання:

— Ні, госпосю, — сказав Тупотун, — треба спершу вмолотити на вдову, а тоді вже й їсти.

Вдова уподобала добрий звичай, а таки пішла слідком за молотниками у клуню й не відходячи пильнувала праці. Траплялися їй такі молотники, що ховали в кулі невимолочене жито жменями або зменшали одлічені снопи, одкидаючи в засторонку; а добра хазяйка, полічивши перевесла, помічала хвальш, і нічого не кажучи лукавим робітникам, ніколи вже не давала їм у себе заробітку. Це так чинили їй ті, що молотили за гроші, та вдова думала, що треба пильнувати й тих, що ставали за коробку.

Змолотив Тупотун з товаришами десять снопів на вдову й пішли снідати. Увесь час, поки робили, веселі бідахи не вгавали балакати, кидаючи одно одному по слову й смішили одне одного, але той, хто сказав сміховину, ніколи не сміявся, а Тупотун тільки дивуючись, ледве осміхаючись, поглядав на товаришів.

Один молотник, Карпо Кавун, сказав:

— Треба мені через день збігати додому. Хліба нема в господі — хоч груди теши. Треба вготовити, одвезти в млин, а то наші жінки, як уготов їй дров,

хліба, так і мовчить, а ні, то так і пре коліньми з хати. Ну, рушаймо-ж снідати!

Уподобали молотники удовине снідання.

— Так і моя жінка не втне, — сказав Карпо Кавун.

Обід іще більше припав до смаку; через те ввечері, кінчаючи роботу, молотники казали:

— Ні, братці, не хапаймось, а трепнімо ще на вдову.

— Еге, еге, — озвались інші, — трепнімо хоч снопів з п'ять. — А трепнувши вмісто п'ятьох цілий десяток снопів, зрівняли грядку жита, зробили ціпом хрест і говорили:

— Нехай-же тепер мати божя достерегає.

— Бач, як гарно розумні люди говорять, — сказала вдова своєму Антонові. — Замічай, то й сам коли будеш розумним.

А на той час Антін гній із клунища возив.

— Та пора, добродійко, вже й тепер вашому дурневі набратись розуму, — сказав Хома Макітра. — Которий йому год?

— А який же йому год? — одказала вдова на питання питанням. — Думаю, більш од двадцяти двох. — Та він безбатченко, то нічого цього й не знає. А мати, не вам кажучи, під тином вмерла.

— Сказано: самосійна дитина, тим і дурний, — промовив Харко Колотуша.

А Хома Макітра зідхнув і сказав:

— Лучче-б і в мене був дурний син.

— Що ти говориш? Нехай бог криє! — сказала вдова.

— Те, що чуєте. У мене такий розумний син, що вже двічі сидів на грудях.

— Як це?

— А так, що я його за чуба, а він мене за груди, та й підгорнув під себе, наче ведмідь.

Засміялись із цього двое слухачів. А вдова не

сміялась, і другого дня, як прийшла в клуню до молотників, то сказала їм:

— Самі винуваті ви, добрі люди, що діти вас не поважають, на себе жалкуйте.

— А що ви думаєте, браття? — озвався Харко Колотуша. — Господиня наша, нехай так щасливо вікує, наче раює, вона, я чув, древнього роду людина: всячину переказок знає; що ні рече, мов тобі з письма бере. Воно таки правда: ми самі винуваті. Поки дитя малесеньке, ніколи не зупиняємо. Я і сам тепер порозумнішав, як померли мої діти, а то, як що, то мені, або своїй матері межі очі плух! А іноді скочить, розбадьорившись, та пугою тебе й наб'є. А ми регочемось. Далебі, що так! А раз так ось яке вигадало, — де воно й почуло? Я вас у Сибір позавдаю! Оце-ж бог їх одібрав, то туди їм і дорога. Хай бог простить! Оце чую — бодай було не чути! — що вже й твій син у тебе на грудях сидів, та й не жалкую, що й померли. А як-же ти йому й догоджував!

За вечерею вдова усе чує із своєї світлички розмову; гучного гомону нема, а так у півголоса, і не може розрізнити, що говорять: стільки було сміху. Потім уже наймичка доповідала їй, що це все Тупотун так веселить бесіду. Розказує про свої мандрівки на Дін, про відьом, про своє домонгарство, та нема й краю його оповіді. А як полягли спати, він ізнов тяг свою безконечну казку про голого царя, що хотів піймати лебедя в золотій короні, про підстреленого орла та про його сестер-дарівен, про бабу в лісі з дванадцятьма синами-розбійниками... Нема й краю його казкам...

— Уже яка я до них охоча, — додала наймичка, — та й мене сон зморить, не дослухаю, поки змовкне.

Нічого не одповідала вдова, а сама собі подумала:

— Усяк чоловік заглушає своє горе: хто п'янством, хто скнаростю, а цей, бач, казками.

Пильнувавши у клуні за молотниками, вдова сказала їм:

— Дивуюсь я, слухаючи вас, які ви люди веселі! Цілий день працюєте, і про вдову, спасибі вам, не забуваєте, потомитесь, а знай жартуєте.

— Чом-же нам не жартувати? — сказав Іван Тупотун. — Хіба журбою поле перейдеш? Я, добродійко, вижурився за себе тоді, як сватався.

— Хіба-ж це журбова річ? — спитав Харко Колотуша.

— Добре тобі таке казати. Тобі живеться і на скибку береться, — сказав Тупотун і замовк.

— Мабуть, не дурно він учора, ідучи до клуні, співав такої сумної, — додав Макітра.

— Про гадину? — спитав коротко Кавун.

— Еге: що журба коло серця мов гадинка в'ється... Гарна пісня, та чи не сам він і проложив? Як до ладу проложено, так я зараз і перейму:

„Чомусь мені, брате, горілка не п'ється;
Коло мого серця мов гадинка в'ється.
Коло серця, брате, коло серця мого,
А коли не віриш, нехай коло твого.“

— Тим він і мені завидує.

— Авжеж тим, — озвався ізнов Іван Тупотун. — Ніхто того не відає, як сирота обідає. Я живу, брате Хомо, прикупивши горя. А коли хочеш знати, так за мене годів може десять не йшла та й не йшла ні одна дівка. Хтось про себе он як проложив:

„Ой вийду я за ворота,
Сюди-туди гляну,
Одна несе вареники,
А друга сметану...“

Страшенний регіт перепинив його, навіть і вдова засміялась.

— А я, не вам кажучи, вийду було на майдан! дівчат стільки, що за день не перевішав-би, а піди

свататись, так і чоботи відтопчеш. Та хусток не напряла, та рушників, та до Петра не піде, та по жнивях, та по обмолотинах надумалась іти, та ще полотно не вбілила. Щоб вас дідько усіх злизав! Біда вбогому чоловікові паруватись. За думками й ніч мала, а за ходнею — день. Задумав нетяга женитись, — там піде шапки позиче, де свитку, де пояса, де чоботи. Я пішов, тільки гніздя дойшов і добра не знайшов. Хотів був уже в ченці йти, так там усе треба мовчати та низько кланятись. Тут хоч горе своє кому розкажеш, та й туга спаде з серця, а там — твори молитву та мовчи.

— А тобі це від усього гірш, як мовчати, — сказав Харко Колотуша. „Це справді була-б йому нудьга“, подумала вдова, слухаючи сумну сповідь чужим серцем. Мала вона серце добре.

— Ні, скажи мені, Іване, — спитав Харко Колотуша, — чом за тебе дівчата не йшли? Цього-ж, кажуть, цвіту по всьому світу?

— Чому не йшли? Ось чому! Одно, що в мене було стільки худоби, як у шолудивого чуба, а то ще прозвано мене злодієм. Злодій та й злодій, — всюди мене й цураються.

— Хіба-ж ти справді був коли злодієм? — сказав Колотуша. — Ми знаємо тебе відколи, а злодієм не звемо.

— Я не злодій, братці, і не був злодієм, а злодюжкою був. От люди з злодюжки та й зробили трохи не злодіяку.

— Яким же ти був злодюжкою? Вибачай, що питаю, — сказала вдова.

— А ось яким, коли хочете знати. Був я хлопчиком, ще й сиротою, у одного пана і панії. Звісно, треба щось і сироті робити. Що-ж такому невеличкому робити? Давай йому гусей пасти. Можна гусей пасти й не йвши.

— А вони такі, ці пузани! — укинув слово Колотуша.

Тупотун перечасував, давши товаришам пересміятись і став далі казати:

— Що-ж я, малий? А ось що! Пасу, пасу, та й закуняю з голоду, — далебі! Дивлюсь, а вороння вже гусенятами вгорі теліпає, воронятам несе. Буде мені тепер лиха година від моєї пані. Та з великої туги — хіп! хіп! нахапав чужих гусенят за пазуху четверо. — Як гайнув! А за мною дівтора. Я берегом деру, я ставком — та в воду! Дівтора над водою тиць! а я, скільки мога, та хляп у сіні! І тичка в мене в руках, щоб ніхто до мене не підійшов. Не ходи! держу на пострасі, а маленькі гусенятка змішались із великими й пізнати не можна. Старі гуси малих не займають. Тут люди до пані: „Ваш хлопець покрав гусей“. — „Нет“, каже, „у меня сполна“... Було-б мені од пані, як-би я не поповнив, бо ворони та сороки аж четверо перехапали. Сказала: „І не вертайся без гусенят!“ — Оце прийду, було, додому, живіт полапає: „Кто давал есть? признавайсь!“! Признавсь раз, так було їм! От і перестали мені давати. Піду пасти, вибіжать сільські діти на майдан із своїм стадом. У кого піріжечок стремить із-за пазухи, у кого паляничка. Їсти так хочеться, я вирву та й з'їм. Такий розбой, що й не показується мені на очі. А побіжу — ніхто й не наздожене. Пошле було індиків пасти. Я попугаю їх, наче коні. Лежать вони любенько цілий день на полі: не вмють у путі по-кінськи, плигати. А індичатка пасуться. Увечері прижену, — їх погодують. А то й клоччя вали, і індиків паси. Я пас і свиней — так я й цю пеню знаю: порозбігаються, ніяк докупи не вженеш. От я прив'яжу поросятко до пуги, та й воджу по полю, а як треба зозвати, то я й давай колінчити. Воно кувикає, мов його колють: свині позбігаються, — я й пожену додому гурт увесь. Та раз позабігали аж у попову леваду. Колінчив я,

колінчив дурне порося та й доколінчивсь, що там і здохло. Ну, якось викрутивсь. Оттак то журивсь я собі журно змачку! Так і злодіякою зробився. Сказано: сон мутить, а голод краде. Та як вийшла воля, так мене ніхто й не наймає і поденно не бере. „Краде!“ кажуть. Пожив, більш обізнали мене люди, стали наймати, а я став лучче промишляти про себе. Тепер як хто пугу краде, так у мене й тіло труситься, а тоді — голод!...

Вдова ще ніколи не чувала про таке горе, а товариші тільки сміялись. Вона помислила:

— Оце-ж і є вони — веселі злидні.

Інколи ці веселі злидні так жартували:

— Ой лишенько! — кричав один, покинувши молотити.

— Що там таке? — питав спокійно другий.

— Запорошив око жигиною.

— Житина в око впала? — говорить третій. — Кесюди, я викорпаю ціпилном.

— Хоч-би бичем, а то ціпилном, одповів, протираючи полою око, той, кому треба було викорпувати.

— Хіба око мале? бичем не викорпаєш.

Кавун тільки сміявся, жартувати він не вмів.

— Оце, братці, добре, що нас четверо молотить, — говорив Тупотун. — Нема лучче. Молоти втрюх, так виходить: чорт, чорт; а вдвох способніше, бо тоді виходить: бог поміч! бог поміч! А найгірш одному: ні спереду в нього, ні ззаду.

Іван Тупотун зовсім не сміявся, провадивши про свої дитячі штуки, тільки всміхався, дивлячись, як товариші регочуть. Та не минало й хвилини, щоб він чого не сказав. Вдову це дуже цікавило. Занедбуючи роботу в пекарні, поспішалася боржій до молотників.

— Жито парується з пшеницею, горох із чечевицею, а овес-удовець! — навчав товаришів Тупотун. Товариші сміються тим-же самим сміхом. Але-ж

Харко Колотуша, міркуючи про парування жита з пшеницею, гороху з чечевицею та про вдовування, що судилось вівсові, запитав:

— А як, Іване, краще живеться: чи гуртом, чи кожен сам по собі?

— Гуртове-чортове, — одповів Іван Тупотун. — Сам собі голова — оце найкраще.

— А на що-ж кажуть: у гурті й каша їсться? — сказав Хома Макітра. — Та знов же кажуть: добре на один сніп жати. Про що воно, добродійко? Ви розумні люди. Навчіть нас.

— Навчить вас біда з салом коржі їсти, а я скажу хіба ось що: чула я, що й по три невістки з дівторою вкупі вживались, свекор і свекруха їм порядок давали. Є сторони, що, кажуть, як батько вмер, так старшого брата й невістку слухають, наче й стару голову. Оттаким то, мабуть, людям у гурті й каша їсться.

— Ну, Іване, — сказав Харко Колотуша, — тепер ти, я думаю, не журишся журно. Було й минуло.

— Не журюсь, так горюю, а хліба не купую, — одказав веселим голосом Тупотун. — Як прийдеться з петрівського дня, так і до спасівки.

— Це він, добродійко, говорить, аби горло не зашкерхало, — сказав Хома Макітра. — Бо він старший од усіх нас, а старі люди говірки.

— Котрий-же тобі год, Іване? — спитала вдова, — ще старощі від тебе далеко.

— Не літа старощі роблять, — одповідав усе рівним голосом Іван Тупотун. — Чи не пора нам обідати? От мігли не треба так становити, як на насіння готуєш, а треба класти; а забудеш, так стояни й будуть у житі. Ге, ге! ось два колоски вкупі, подивіться! Добродійко, оддайте корові, так і будуть вам телятка-близнятка.

— Та ти, бачу, Іване, всячину знаєш.

— Усячину, добродійко, знаю, тільки не знаю, як свою долю втоптав. А світа багато бачив, та тропи не вхопив. Змалечку оце, було, панію одбуду, так пан п'яний поставить мене навколішки: давай, я тобі одправляю службу. Я говорив саме. Це було в піст. Що-ж, співав, співав, — паску поїв не свячену й яйця. От і одправив мені службу. Тоді мені дав порцію. Треба було знов мені починати говіння.

— А як вийшла від царя воля, тоді куди ти при-тулювся? — спитала вдова.

— Довго сновивав, — казав далі Іван Тупотун. — Ніхто не найма, й поденно не бере. Хотів одружитись, так і залізні чоботи витоптавши, не знайшов би собі пари. А послі пішов на Чорноморію. Заробивши грошей і дива всякого надивившись, людей краще пізнавши, вернувся ізнов у своє село. Тим часом мене тут призабули. Я придбав півтори сотні карбованців, прийшов. Аж тут присусідився до мене один пройдисвіт. Слав м'ягко, а довелося спати, так твердіш ніж без соломи у вас під столом, не в гнів мое слово. Це я про мого тестя вам розказую. Як мені йти в суботу додому, так краще-б ув ополонку. Приймакові так, як тому куцому собаці. Як де побачите куцого собаку, то значить у приймах був. І свої півторасти втопив, і тепер без хліба й без права сиджу й роблю на їх. Як-би добрий до мене був тесть, то я-б до його трічі!

— Де-ж це так буває? — спитав Харко Колотуша.

— Йй-богу правда! Він мене лаяв не раз, а я його ніколи. Раз прийшов родич, нічим шанувати, так я четвертака й дав на горілку.

— І сам же пив?

— Ні, і губ не обмочив: пішов собі на заробіток мовчки. А теща... Бодай ти на себе наглу смерть достала! Мені-б легше, щоб я прийшов додому, аж бог і зрівняв усе. Висилає мене в найми, а я кажу:

коли ти посилавеш у найми, то й сама служи. А жінка аж вискочила з хати, як почувла таке її слово. Як же не жалє жінці? Як я у людях молочу, то з яловичиною борщ; а як субота, мене ждуть додому, то й нема, і світла не засвітять. Іще-ж мене ніхто з ряду не викидав. Нагодуй та й києм жени, а вони й того не хочуть. А теща-усє до другої дочки з комори виносить і мов зароблене. Цей тесть тільки на практики: сидить та сміється з усіх, та причти каже: на собі нічого не бачить і робити не хоче. Їм та й гнусь, щоб менше з'їсти; так їх боюся.

— Ну, це ти мені, Іване, таке сумне розказав, що я зроду й не чула, — сказала вдова.

— Оттак, як чуєте, — казав далі спокійно молотник. — Надало-ж мені встряти! і векселя не дав, а тільки м'ягко слав. Як той жид наймиччі: ти-з у мене нічого робити не будєс. Тільки попері плаття та й сядь; корови повидоруй, та й сядь; самовар постав, та й сядь; людей одбудь, та й сядь; дитину заколиси, та й сядь. Тепер і я сиджу, мов та жидівська наймичка, що не здишеться. А їх годую.

— Та й я, — сказав так саме Хома Макітра, — прийду додому, так і світла не засвітять. Як-би не снук, то ні до кого-б і загомоніти. Зараз озветься, як не спить: „Діду, дідусю! А невістка й сорочки не залатає. А я то-ж, що зароблю, те й несу. Син уже, кажу вам, не раз у мене на грудях сидів.

— Еге, тепер така пленида настала, — сказав Харко Колотуша. — Оце-ж казали, що з нового году не буде урожаю, так син устане на батька, а батько на сина.

— Яке ви все гірке та важке говорите! — сказала вдова. — Я так думаю: нехороший це звичай, що діти растуть у вас, нічого не знаючи. Навчить, кажете, сама біда. От і ростє дочка в матери-господині така, що тільки поле та пряде. Мати, бач, усе жалує ди-

тини, та сама діло й робить. Тим і втікає молода жінка від свєкрухи до матери, поки обвикне в чоловіка.

— А це правда, — згодились молотники. — Ні одна без утеків не вживє, поки наломиться. Та хоч і наймит або наймичка. Попереду втічє, а тоді вже й осядеться. А хазяйство у хазяйки й гине.

— Тим-же то, — казала далі вдова, — і прозвали свєкруху лихою; а вона, бідна, не знає що й робити. Не вміє нічого зробити невістка, а ніже не шупить у господарстві. А хоч-би й на мене. Це не своє дитя, що навчиш: чуже — як його вчити?

— Отто-ж про свєкруху й проложено, — сказав Іван Тупотун: хоч не лає, так ворчить.

— Ото-ж у кого є діти, нехай учить; а то в печі усі чавуни й горшки поперевертає, коло хатнього діла не вміє повернутись, а хіба копати, або сіно гребти. Як добра наймичка, то їй добре. І чоловікові за нею буде добре; усе вміє, усього собі приробить. У нас люди якось заздрости бояться. Тільки трохи проворнуватє, зараз і кажуть: із неї добра не буде, бо на їй шкура горить. А котра працюовита, так мати їй не велить, щоб не вrekli. Так і привикають до лежачого хліба змалку.

— Ось я щось вам розкажу, — сказав Іван Тупотун. — Інша дитина вдасться розумніша за батька. Ото приїхали старости сватати панночку. Вона постерєгла, зараз і вибігла на рундучок до їх назустріч. Вони кажуть: позвольте де прип'ясти коней. — Де хочте, каже: хоч до зими, хоч до літа припинайте. Зглянулись між себе старости. — Дурна! собі на думці. Увійшли в світлицю. — Де ваш татонько? — питають. — Поїхав сто рублів на гривеника міняти. — Ну, думають старости — та й дурні-ж! Та побудьмо трошки. — Панночка каже: може вам дати що закусити? — Та коли ваша ласка, дайте. — Чого-ж вам:

чи прибутного, чи одбутного, чи задери-голови? — Вони уже й самі не знають, що їм робити. А один і каже: та розкажіть нам, що воно оце все значить, що ви кажете? Не зрозуміємо нічого, хоч убий! Наприклад, що це значить: прив'яжіть до зими, або до літа? — Значить: хоч до саней, хоч до воза, що на подвір'ю стояли. — А що значить: сто рублів на гривеника міняти? — Заць гривеника стоїть, а коня заганай в сто карбованців. — А прибутне що? — Молоко, бо що-дня бери й що-дня прибуває. А одбутне — сало: його кусочок візьми та й нема на те місце. — А задери-голова? — Капуста. „Е, ні, — тоді кажуть старости, — вона дуже розумна. Добре, що ми боржій не вернулись додому“. Та розпитались, ума довідались, та й засватали.

— Ну в тебе, Іване, не зашерхав в роті! — сміялись товариші.

— А то ще, — казав далі чорноморець, — пішов один батько на заробітки до багатого сина за коробку, так як оце ми стали. Умова така: скільки зерняток улетить батькові в рот, стільки йому коробок. Молотити батько, — ні одно зерно в рот не летить. Син радіє. Батько журиться. Уже все жито перемолотив батько: уже остається три снопи. Як же став домолочувать, як стало-ж йому зерно в рот летіти, так син уже й просить, щоб рота так не роззявляв батько, бо прийшлося не тільки тим, що в клуні, а й тим, що й за клунюю й в засіках досипати.

Знову сміялись залюбки молотники, а оповідач казав далі:

— Так і я: що замолочу, все додому несучи. Оце прийду з роботи пізно, так і світла не засвітають і не озвуться. А жінка не насміє. А я п'ять літ роблю на чужу пельку, й своїх півтора, кажу вам, уложив у їх худобу. Тільки піду додому, щоб нужі не завести.

Тесть, як із людей насміяється, так і подай, а діла опустився. Все на мене здався. Щоб їм там хата згоріла! щоб і вони й ми в найми пішли!

Тоді Хома Макітра говорить: „А як я прийду до свого сина та до невістки, то я-ж вам кажу: коли-б онук не озвався, то й слова-б не почув. Це тепер так: син на двері, батько в вікно. На грудях у мене аж двічі сидів. А невістка сорочки не випере, штанів не полатає. Щоб я її на лаві побачив, поки дійду! А я їм хату, город заробив. Сімдесят карбованців весілля стало. А жінка моя Настя, — нехай царствує, пером їй земля! — уже вісім літ як мене покинула. Вергає було по сім пуд. Такої жінки не знайти, і жалувала мене здорово! А як у шинок було піду, так пугою й жене. Я як п'яний, то зо мною що хоч зобиш. Як займе з шинку, так аж спотикається. А вже як тверезий, то й не підходить!“

— Отже кажуть, — промовив Іван Тупотун, — як свиня вкусить, або жінка полюб'є, то на страшний суд не встанеш. Щоб ти не попускався! Мені цього нічого остерегатись: жінка в мене тиха.

— Та в мене теж тиха, — сказав Харко Колотуша, — та біда, що нехлюя. Як піду з господи, то як покину, так і застану, — так як у хліві. Мабуть, ніколи й не вимете хати. Тільки готове зводить. Оце заходивсь коло неї з батоном, так самого сміття вісімнадцять коробочок винесла. Свекрухи нема, нікому привод давати. Вона в матери жила на своїй волі. Матірки нічого не навчають. Поки заміж піде, бігає по хатах з гребенем та на улицю гуляти. От нам і горе. Інший самохіть і в москалі йде, як жінка така нечупарна трапиться. Та й за коробку таки мабуть самі такі нетяги молотять.

— Еге! — сказав з притиском Іван Тупотун. — Оце-ж, мабуть, про таку недбаху та нехлюю й пісню проложено, що каже:

„Чим я в мужа не жона,
Чим не господина?
Сім день хати не мела,
Сміття не носила.
Та вимету разком,
Та вивезу возком.
Купці приїжджали,
Сміття купували:
„Ой що тобі, чепурухо,
За це сміття дати?“
Сюди хіп, туди хіп,—
„За це сміття вісім кіп“.

— Ну, я до своєї цього не прикладую, — сказав мовчазний Карпо Кавун.

На це Харко Колотуша сказав: „А моя як спече гніздюка, так і в горло не вб'єш“.

— А ти-б з нею так зробив, як наш Кучма Харко, — сказав Іван Тупотун. — Це чолов'яга маторний. Як оженився, бачить, що жінка нічого не тямить. От раз молотить у клуні, а жінка дома місила, місила хліб, нічого не вдіє: так, може, як і твоя не вчена. Прибігла. — Ні, чоловіче, я лучче паляниць напечу. — Та знов місила, місила — і паляниць не спекла. Біжить ізнов: — Чоловіче! — Чого, жінко? А там, аж мороз по шкірі йде. — Я лучче книшів напечу. — Та печи-ж! — Знов біжить, аж земля вгинається од жиру: — Ось іди, чоловіче, якого я гніздюка напекла. — Та ходімо-ж. — Прийшли в хату. — Поможи-ж, чоловіче, виняти з печи! — Той гніздюк так і розплився по черені й розтріскався! Чоловік кочергою гребе, вона рогаčem; викотили. — Ну, жінко, це-ж ти понесеш батькові на гостинець. — Добре. Тільки поможи мені донести. — Добре, поможу. — Убрались, дійшли до батькових воріт. — Неси-ж тепер ти, жінко, ти на те дочка, а то що я йому? — Вона забрала й несе. Увійшла в хату: — Ось, тату, гніздюка тобі принесла. — Тоді батько взяв пугу, та гнуздав, гнуздав. Дочку раз, матір два, дочку раз,

матір два. А зятя покликав, посадив на покуті й горілки купив і пошанував добре.

— Так, так, брате, — говорив Харко Колотуша. — І матірок треба вчити.

— А батьків треба вчити за синів, — сказав Іван Тупотун. — Я знаю парубка, двадцяти п'яти літ. Ніхто за його не йде. І полукіпка не зложить, рожна до ґринджол не затеше. Чи це-ж не батько винуват! А здоровий, і в двері не влізе. Я таки раз і запитав: чому не вчиш ні косити, ні так що в хазяйстві робити? — Жалуємо, каже: добре, що в тебе приплідку нема, так ти таке й верзеш. — От і поговори до гори. Ще й насупився.

— Ну, мій Антін хоч і не вмів майструвати, — сказала вдова, — так він же проте й безбаченко: виріс дурнем пополам з бідую та й годі. Як не вмів майструвати, то це його не влякне — він каже: „аби дерево“; а як запитала я його, чи зробиш луб'яну коробочку, то й це його не збило з пантелику — він каже: — „а дід!“ — це-б то чужими руками жар загрібати.

— Не зовсім він і дурень, — сказав Колотуша, — не шуткуйте, добродійко, з вашим Антоном. Він криється з своїм розумом. Ума вивідує в людей, а мовчки залицяється до вашої глухенької Одарки, усяк її usługовує.

— Не знаєте ви ще моєї Одарки, — сказала вдова. — Вона з вами говорить голоском тоненьким, а на парубка знай гримає. Він її боїться, наче мацухи. Що ні загадає, зараз кинеться й зробити.

— Так він і шуткувати вмів, — сказав Макітра. — Раз питаємо: чи не пора-б тобі, Антоне, женитись? А він: був я вже двічі жонатим, так одна жінка на льоду розідралась, а друга під кожухом у петрівку замерзла.

А Тупотун до того додав: — „От і воли, та й у

тих є розум. Один віл каже другому волові: як я, каже, боюся хури! А другий каже: а я гаїв, дерево возити. Бо на хуру вагою кладуть, а дерево без ваги. Віл розумний. Раз із конем закладався, хто швидче побіжить. Кінь каже: я, а віл каже: я. Та трошки й пробіг вибрика. Тільки що земля, каже, підо мною провалиться, тим бог і не велів довго бігати. А рак іще хитріший од вола. З вовком закладався, хто швидче добіжить до якогось там місця. От вовк біжить, а рак і причепився до вовчого хвоста: той пробіг до грониці та й каже: обертас!—А я давно жду вас!—А вовк повернеться, та й махне хвостом; рак і став уперед. То чом-же людям не хитрувати? Я оце згадав про одного прояву, так це вже правда. Тоді проморія була на дітей. „Піди-бо до лікаря!“— каже жінка. Аж тут і проявивсь у нас доктор. Усякі в його пляшечки: де глина наколочена, де цегла, де яке синило. Ходить по хатах, а жінки облавою його обступили. Так обійшов трохи не все село. Добру калитку грошей надбав. Каже, що його прислано. А в дітей дехторити, чи що, були, гірла боліли. Послі каже: треба мені верстов за десять поїхати іще всякого медикаменту набрати. А тут його просять, щоб іще зайшов та полічив. Нема вже лікарства. От один заможний чоловік дає коней і погонича, годів десяти хлопчика, дарма, що було під робочу пору. Тільки доїхали до кущів чагарників, він зараз погонича зняв з воза за спину, як цуцика, скинув, а сам по конях, і був такий, і по сей день його не знайшли. Де яких дітей порізали мертвих, щоб побачити, од чого вони так мруть, а в їх од його лікарства усе в животі брусом побралось. Сказано, кінець світу“.

— Така наша лиха година, — сказала вдова, — що всякий заволока людей дурить.

— Ну, у нас тільки ошуковують людей, а инде, так і розбивають, — одказав Іван Тупотун. — От як я був у

Чорноморії, так чув про Гната Голого: Савур Могила близько Ростова, за Катеринославом. Ми ходили на Чорноморію, так там на Савур Могилі жив чоловік Савур (так і звуть) із дочкою і тяжко грабували людей. Могила висока, дев'ять верстов іти в гору. Оце-ж поуз ту гору йти й їхати. Везуть люди рибу, він нікого не пропустить, усе гроші одбирає. А Гнат Голий та служив за наймита в одного хазяїна, та й прочув про це. Їм треба було їхати з хазяїном поуз Савур Могили й платити, оплачуватись, щоб не розбивали. А Гнат Голий зробив собі дротянку. Ідуть; хазяїн боїться. А той узяв мезинцем зачепив за підтоки, — так воза й повернув. От хазяїн бачить таку силу, перестав бояться. Доїхали до Савур Могили; Гнат Голий і каже: давайте я сам йому гроші однесу. Той дав скількось; він пішов, і дротянку з собою забрав. — Нате, каже, гроші. А дочка Савурова ще щось йому сказала. Він як ударив дротянкою, так надвое й розколов, а послі й його. Тоді позабирав усі гроші, що він грабував у людей і приніс хазяїнові. Собі нічого гісенько не залишив. Сіли коло оселі, сидять; аж їде чоловік і дуже журиться, і такий наляканий! Розказує їм, як вискочило, каже, сім чоловік та й позабирали рибу. Гнат Голий каже: ходімо до тих зараз; я їх розбишак усіх попереводжу, як того Савура! Той боїться, а хазяїн штовхає його та каже: та не бійся: він силач. От і пішли. Ідучи, бачать долину таку превелику й там хатка й багаттячко. Подивились у віконце; бачать: вони за столом сидять, п'ють та гуляють. По стінах риба порозвішувана того чоловіка, що позабирали. А хазяїн лежить у перинах і розказує їм. „Ви, каже, на одинця ніколи не нападайте. Один ніколи так спроста не поїде, а непременно з якими-небудь химородами“. А тут Голий у вікно: „Одчиніть!“ Не одчиняють. Він узяв за замки, — так і поодпадали. Увійшов і каже: „Подайте мені отого

крайнього, що в перинах!“ та так дродянкою й розколов, і всіх повбивав. Найшли погріб роблений із цегли. Що там срібла, золота! усе позабирали. Принесли, а посли й поїхали, тільки Гнат Голий нічого собі не зоставив“.

— Та годі тобі вже верзти про таке страхіття! — сказав Харко Колотуша. — Ось скоро й обмолотини будуть. Кінчаймо вже! Поздоров боже господиню, може таки і в нас одлигне на серці.

— Будуть, будуть, та ще й які! — сказала вдова. — Таких обмолотин ще ніхто не справляв молотникам.

— Чи справді? — заговорили молотники й навіть Кавун додав: — Це добра річ.

Швидко домолотили молотники. В суботу ввечері мали справляти обмолотини. Пекарню вбрано по святному, а наймичка була в чохлатій сорочці та в мачках на голові.

— Оттак вирядись! — сказав Тупотун, — неначе молода.

— Вона й є в мене молода княгиня, — відмовила вдова, — сьогодні й свататимуть.

— Хто? звідкіля? за кого?

— Ви самі, добрі люди.

— Ге, ге! тепер бачимо, — заговорив Тупотун. — Це-ж того так Антін їй і вслуговував! Раз ізняв у неї коромисло з плечей, та й поніс відра в пекарню. От як він її боїться.

— А що-ж? — казала далі вдова. — Він сирота, вона сирота. Невисоко літають обов. Нехай поберуться, то веселіше буде їм у мене в наймах. Я й хату їм збудую, і города вділю, і поля дам по десятиці в руку.

— Спасенне діло ви робите, добродійко, — сказав Тупотун, — тільки я не велью вам ґрунту записувати; а чом не велью, так ось: люди навчать, покине він вас. А як знатимуть, що земля ваша, так і житимуть

з упокоєм, і богу й вам дякуватимуть. Я світ пройшов, так надививсь на всячину.

— Спасибі тобі за пораду, — сказала вдова, і не призналась, що й сама так думала. — Оце-ж тобі, Іване, приходиться бути за старосту в Антона.

— А мене, — сказав Макітра, — беріте за підбрехача. Та нехай зараз ваша дівка внесе нам води, щоб ми побачили її ходи.

— А я хотів-би почути говірки женихової, — сказав Колотуша. — Женили ми одного такого, як ваш Антін. От і навчаємо: ти-ж, Дороше, не мовчи, щоб не сказали: дурний! А як переговоримо свої речі, так й ти скажи що-небудь кругленьке. Тільки що замовкли, а він як бовкне: „Обручі!“ Боже! як ляпнув — дівка й батько й мати в одно слово: та це-ж він дурний! Тоді ми за шапки, та за палиці! тільки й бачили нас. Боялись, щоб іще й не бито за таку насмішку.

— А то мати оддавала сліпувату дочку, — сказав Тупотун. — Так ця мудро й навчила: кинула задалегідь проторга перед собою, а сліпувата дочка нагнулась та й подала: „Ось, мамо, голочку ви загубили!“ Так і взято її за видюшу. І добра з неї була господиня, не пекла гніздюків, так як Кучмина Харкова жінка.

— Усе гаразд у вашої молодої пари, добродійко, — сказав Харко Колотуша, — одно не доладу: що чоловік буде надто смирний, а жінка лаюча. Був у нас один такий, що жінка й під піч кочергою було зажене, ще й туди штурхає та кричить: бач який злий! аж за кочергу хапається! — А він із під печи: — А на що-ж ти за мене йшла, коли я такий злий.

— А я тебе, дівонько, пораджу, — сказав Тупотун: — не діймай віри Антоновій смирноті. Ось я тобі заспіваю пісеньку, замість весільної. Переняв я її в литвинка, як був у Чорноморії. Туди всякого язика находить. Інший заволочеться з Москви. Ну, в мо-

скаля, звісно, люб'яний язик. Чує, як ніжненько кругом по нашому говорять: плуг волів, а верне по своєму: плук валоф. Ну, а литвинок хіба лихо його нападе, щоб не дзекнув. Не скаже по нашому він, вона, а йон, яна, не скаже есть, а йость. Оце-ж і пісеньку я тобі заспіваю так, як він співав, по литвинськи:

„Вяселітась, красавиці,
Докуль йость урем'я.
Ви ня вертя жанихам,
Што яни бажацца.
Жанихамі забажацца,
Мужмі позабудуць,
А над вамі младыхніми
Смеятіся будуць“.

Всі гуртом зареготалися з оповідання похмурого оповідача, що, не зазнавши радощів, не навчився й сміятися, а людей смішити добре вмів.

Серед веселих розмов уступив до пекарні Антін у довгій новісенській свиті, підперезаний червоним поясом.

— От тобі й Куций! — загомоніли всі молотники.

Одарка тим часом показала свою ходу. Почалися законні речі, а за їми — веселе шанування.

— Тісна в вас, добродійко, пекарня, — казав Тупотун, — а як нам було й простірно й затишно! Оце-б ми молотили в вас хоч до самої косовиці, і про жінок своїх позабували-б.

— А мені з такими молотниками так було весело, наче в гостях, — одказала вдова. — Як дасть бог, дождемо нового хліба, так уповаю, що не минете вдовиної хати. Ми з Одаркою за нікольством не понапрядали на рушники та на хустки, то я оце крамне вам покупила.

І щаслива наймичка подала всім чотирьом молотникам по довгому рушнику, орлами тканому, та по гарній хустці в квітках.

— Оттепер буде чим токову куряву обмітати, — казав Тупотун, прибравшись в гарні подарунки: — таких рушників і наш соцький не давав за своєю одначкою.

— Еге! — промовив, радіючи мовчки, Кавун.

З удячності Тупотун удруге сказав свою пораду вдові:

— Бо хоч він і дурень, а зараз вас покине. На селі в нас не одно таке диво було. Поки не дає векселя, то й поважає старого. А хто не остерігся: ти, мовляв, мене годуватимеш за це до смерти, — дивись, безземельник та й випирає стареньких із хати! Іноді й одчипного старий дає, щоб збутися напасти, збутись такого лиха, та й нічого не вдіє. То не велю, добродійко, й вам даватись у руки дурневі. Отже й мій тесть відказує мені на підпитку: тоді оддам, як свині бігтимуть самі в череду.

— Нехай уже воно на сухий ліс іде, те нелюдське лихо, а в нашій хаті дай, боже, щоб було тихо! — сказала вдова. — Не здивуйте на сирітські подарунки. Ніколи було нам самим понапрядати; нехай за нас крам одвічає. Так зате-ж не дорікатиме й Одарка мені так, як та дочка матері, що каже:

„Скрине моя, скриней!
Не год, не два пряда,
Не весну білила, —
За день розділила.
Ой дбала-ж, дбала, —
Мати надібрала,
Бояр дарувала“.